

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

**ЮРИДИЧНИЙ
ФАКУЛЬТЕТ**

СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

КОНСПЕКТ
лекцій з дисципліни
**«СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ТЕОРІЇ ТА
ПРАКТИКИ ПРАВА»** частина 1
для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
(доктор філософії / Doctor Philosophy (PhD)
спеціальності 081 «ПРАВО»

До друку, у світ дозволяю
Проректор _____
Протокол № від _____ 2023р.

Укладачі

Олена АРСЕНТЬЄВА
Борис РОЗОВСЬКИЙ
Юлія ІВЧУК
Любов КОТОВА

*Весь цифровий і фактичний матеріал
Бібліографічні відомості перевірені,
Написання одиниць відповідає стандартам*

Київ 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

КОНСПЕКТ
лекцій з дисципліни
**«СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ТЕОРІЇ ТА
ПРАКТИКИ ПРАВА»** частина 1
для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
(доктор філософії / Doctor Philosophy (PhD)
спеціальності 081 «ПРАВО»

ЗАТВЕРДЖЕНО
на засіданні кафедри правознавства
Протокол №11 від 05 квітня 2023 р.

Київ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Лекція № 1. Тема 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ	9
Лекція № 2. Тема 2. ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНИХ НАУК	63
Лекція № 3. Тема 3. ДЕРЖАВОРОЗУМІННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ	83
Лекція № 4. ТЕМА 4: ПРАВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	94
Лекція № 5. ТЕМА 5. ВНУТРІШНЯ БУДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЗОВНІШНЯ ФОРМА ЙОГО ПРОЯВУ	126
Лекція № 6. ТЕМА 6. ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП	145
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	178

ВСТУП

Навчальний дисципліна (курс) «Сучасний стан наукових знань у галузі теорії та практики права» є обов'язковим компонентом освітньо-наукової програми «Право» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Освітня програма, у тому числі, освітньо-наукова програма - єдиний комплекс освітніх компонентів (навчальних дисциплін, індивідуальних завдань, практик, контрольних заходів тощо), спрямованих на досягнення передбачених такою програмою результатів навчання, що дає право на отримання визначеної освітньої або освітньої та професійної (професійних) кваліфікації (кваліфікацій)¹.

На нашу думку, освітня програма, у тому числі, освітньо-наукова – це певна індивідуальна композиція (система) навчальних дисциплін (курсів), індивідуальних завдань, практик, контрольних заходів, методів, компетентностей, які спрямовані на досягнення як нормативних, так і додаткових результатів навчання випускника освітньої програми.

МЕТА ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (КУРСУ)

Метою викладання курсу «Сучасний стан наукових знань у галузі теорії та практики права» є формування у здобувачів третього рівня вищої освіти юридичного світогляду, у тому числі, глибоке та всебічне дослідження актуальних науково-практичних проблем права, розуміння загальних закономірностей взаємодії держави і права між собою в усіх аспектах їх існування, а також між ними та іншими соціальними явищами, поглинання на цій основі у складні юридичні явища світового співтовариства, замислення над їх кращими доробками та можливостями їх використання за різних умов.

Мета лекційних занять за курсом - загальнотеоретична підготовка студентів в царині дослідження актуальних науково-практичних проблем права, розуміння загальних закономірностей взаємодії держави і права між собою в

---

1 ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОСВІТНІ ПРОГРАМИ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/Polozhennya-pro-OP____.pdf

усіх аспектах їх існування, а також між ними та іншими соціальними явищами, зокрема з'ясування основних проблемних теоретико-практичних питань про державно-правові явища, їх особливості в різних правових системах світу; також знання основних юридичних понять і категорій, уміння на належному науковому рівні формулювати складні юридичні поняття і категорії; а також володіння методологічною основою навчальної та дослідної діяльності у межах фаху; краще розуміння сучасних тенденцій розвитку національних правових систем, окремих правових явищ та процесів; шляхів вирішення проблем у цій царині.

Завданнями курсу є:

- ознайомити здобувачів освіти з об'єктом, предметом та специфікою вивчення курсу «Сучасний стан наукових знань у галузі теорії та практики права»;
- охарактеризувати сучасний стан та основні напрямки становлення фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі теорії та практики права;
- розкрити зміст основних категорій та понять курсу;
- проаналізувати основні проблеми методології юридичних наук;
- актуалізувати знання у галузі сучасної юриспруденції;
- оволодіти сучасними науковими підходами та методами правових досліджень (філософсько-світоглядними, загальнонауковими та приватнонауковими);
- здобути додаткові знання про місце юридичної науки в системі наукових знань, її структурі, функціях;
- сформувати вміння аналізувати процес становлення та розвитку національної правової системи, питання наступності та оновлення в праві, основні напрями правової реформи в Україні тощо;
- сформувати науковий юридичний світогляд, правову культуру, становлення ціннісної орієнтації в науковій та практичній діяльності, що ґрунтується на пріоритеті прав і свобод людини та громадянина, а також

здатність приймати компетентне рішення у професійній діяльності та знаходити шляхи вдосконалення юридичної практики в Україні;

- оволодіти навичками дослідницької діяльності.

Опанування курсу «Сучасний стан наукових знань у галузі теорії та практики права» спрямовано на набуття професійних компетентностей та програмних результатів навчання, у тому числі:

- Здатність розв'язувати комплексні проблеми юридичної освіти та науки, професійної та дослідницько-інноваційної діяльності у галузі права, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та професійної юридичної практики.

- Здатність позиціонувати активну громадянську позицією, що ґрунтується на демократичних переконаннях, гуманістичних та етичних цінностях.

- Здатність працювати у команді та виявляти лідерські здібності, наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків,

- Здатність спілкуватися та співпрацювати з різними цільовими аудиторіями, та фахівцями інших галузей, адаптуватися у соціальному та професійному середовищі. Здатність до усвідомленого поповнення і розширення комунікативних навичок у професійній сфері впродовж життя.

- Здатність критичного аналізу сучасної наукової літератури для обґрунтування та вибору напрямків наукових досліджень, ознайомлення з передовим світовим досвідом роботи у правовому секторі та використання цієї інформації в освітній та науковій діяльності.

- Здатність вільно використовувати новітні інформаційні і комунікаційні технології; обирати та застосовувати сучасне програмне забезпечення та Internet- ресурси у науковій та професійній діяльності.

- Здатність ефективно планувати та раціонально організувати професійну діяльність, використовувати організаторські навички для планування роботи колективу, здатність об'єктивно оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт та усвідомлювати відповідальність науковця та викладача перед суспільством.

- Здатність усвідомлювати соціальну значущість та відповідальність професії викладача та науковця, застосовувати принципи академічної доброчесності, наукової і викладацької етики та деонтології при виконанні професійних обов'язків.

- Здатність генерувати нові ідеї та визначати шляхи для їх реалізації у галузі освіти, науки та професійної діяльності, розширювати сферу власної компетентності, розробляти оптимальні стратегії своєї діяльності.

- Здатність збирати, опрацьовувати та критично використовувати у професійній діяльності національні та міжнародні нормативно-правові акти, доктринальні джерела та рекомендації належних правозастосовчих (законодавчих, судових, правоохоронних тощо) практик у галузі юридичної освіти та науки.

- Здатність формулювати наукову проблему, робочі гіпотези досліджуваної проблеми, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики.

- Здатність збирати, опрацьовувати та критично використовувати у професійній діяльності національні та міжнародні нормативно-правові акти, доктринальні джерела та рекомендації належних правозастосовчих (законодавчих, судових, правоохоронних тощо) практик у галузі юридичної освіти та науки.

- Здатність формулювати наукову проблему, робочі гіпотези досліджуваної проблеми, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики.

- Здатність застосовувати сучасні методології науково-правових досліджень та застосовувати спеціальні методи досліджень у певних галузях юридичної науки.

- Здатність аналізувати та інтерпретувати результати наукових досліджень, враховуючи використання міждисциплінарних та порівняльно-правових підходів.

- Здатність ідентифікувати, вимірювати та оцінювати ризики, пов'язані з науково-дослідною та інноваційною діяльністю у правотворчій сфері.

- Здатність проводити аналіз, моделювання та прогнозування соціально-економічних процесів у правовому полі, визначати показники їх результативності з подальшим обґрунтуванням напрямків удосконалення відповідно до векторів розвитку суспільства в Україні, зокрема, спрямованих на економічне самопосилення держави та протистояння загрозам суверенітету країни.

- Здатність до розробки навчальної та навчально-наукової літератури: підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій тощо з урахуванням змісту навчальних програм та відповідних сучасних стандартів.

- Здатність ведення діалогу й аргументування під час наукових і ділових дискусій, переговорів, судових дебатів, публічного виступу, лекцій для фахівців-юристів, а також представлення результатів наукової діяльності професійній спільноті та широкому загалу у вигляді доповідей на конференціях різного рівня, включаючи науково-просвітницькі заходи з метою популяризації правової освіти та науки.

- Здатність формулювати та обґрунтовувати юридичні висновки, пропозиції, рекомендації

- Здатність використовувати наукові теорії та концепції, а також набуті практичні знання при проведенні наукових досліджень.

- Здатність здійснювати аналіз правового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання, аналітично виокремлювати та оцінювати правові проблеми у цій сфері з урахуванням сучасних економіко-правових наукових досягнень.

- Здатність брати продуктивну участь у науковому співробітництві як на національному, так і міжнародному рівнях.

Лекція № 1.

Тема: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ /2 години/

Лекція базується на:

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д та ін., за заг. ред. Панченко В. І. Прикладна етика. Навчальний посібник. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 392 с. URL: http://www.big-library.com.ua/book/45_Prikladna_etika.
2. Бруханський Р. Ф. Методологія наукових досліджень і викладання облікових дисциплін: конспект лекцій (для студентів спеціальності «Облік і оподаткування») / Р. Ф. Бруханський. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 114 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/49550/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf>.
3. Лудченко А.А. Основы научных исследований / Лудченко А.А., ЛудченкоЯ.А., Примак Т.А.; К.: О-во «Знання», КОО, 2001. 113 с.
4. Машков А.Д. Теорія держави і права URL: http://pidruchniki.com/2015073165661/pravo/teoriya_derzhavi_i_prava
5. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи. URL: http://pidruchniki.com/19570411/pravo/spivvidnoshennya_teoriyi_derzhavi_prava_d_eyakimi_yuridichnimi_neyuridichnimi_sotsialno-gumanitarnimi_naukami
6. Мультимідійний підручник з навчальної дисципліни «Юридична деонтологія» / Гусарев С.Д., Мінченко О.В., Свиридюк Н.П. Старицька О.О. Колючий С.М., Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2015 URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/JD_book/autors/autor_kol.html
7. Система юридичних наук URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/017.php>
8. Поняття і предмет філософії права URL: <http://allrefrs.ru/1-37978.html>
9. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. – 420 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/25430/1/Microsoft%20Word%20-%20%D0%9F%D0%A2%D0%94%D0%9F%20%D0%92%D0%90%D0%A0%2021_%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%81_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9A%D0%90_____.pdf
10. Проблеми належності, допустимості, доцільності та істинності методу юридичного дослідження URL: <http://allrefrs.ru/1-37982.html>
11. Найбільш розповсюджені методи пізнання державно-правової дійсності, їх загальна характеристика URL: <http://infopedia.su/8x7920.html>
12. Тернавська В.М. Принципи сучасної правової політики України URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:20IAO1KkOYIJ:pd.onu.edu.ua/article/view/149511/150804&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>

13. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень/ Цехмістрова Г.С. – К.: Слово, 2003. – 240с.

14. Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті професора Ю. М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народження доктора юридичних наук, професора Ю. М. Оборотова) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 вересня 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія» ; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. – Одеса : Фенікс, 2021. – 320 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16010/NU_OUA_Konf_Oborotov_Print%283%29%2B.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання в царині дослідження актуальних науково-практичних проблем права, у тому числі про сучасні напрями розвитку правової науки в системі суспільних наук.

- **розвиваюча:** розвиток уявлень про загальні закономірності взаємодії держави і права між собою в усіх аспектах їх існування, а також між ними та іншими соціальними явищами, зокрема з'ясування основних проблемних теоретико-практичних питань про державно-правові явища, їх особливості в різних правових системах світу; про концепції функціонування сучасної юридичної науки; створення способів та засобів розв'язання проблемних теоретико-практичних питань, що виникають у ході функціонування та розвитку правових явищ.

- **практична:** на основі глибокого засвоєння загальнолюдських цінностей в галузі юриспруденції оволодіти вмінням втілювати їх в наукових дослідженнях та професійно-викладацькій роботі; використовувати методи та механізми удосконалення національного законодавства; вміти здійснювати правовиховні функції з метою розширення світогляду громадян та загальносвітового розуміння прав людини, верховенства права, законності і правопорядку.
Міжпредметні зв'язки: філософія, політологія, соціологія, галузеві юридичні науки.

ТЗН: комп'ютерна презентація.

ПЛАН

1. Основні ознаки (особливості) та функції наукової теорії.
2. Світоглядні та загально-філософські переконання суб'єктів пізнання та їх вплив на формування теоретичних уявлень конкретних суб'єктів.
3. Поняття юридичної науки. Предмет і об'єкт юридичної науки. Юридична наука у системі соціальних наук. Особливості та сучасний стан юридичної науки.
4. Система юридичних наук. Поділ юридичного наукового знання на окремі галузі. Практичне значення загальнотеоретичного юридичного знання.
5. Перспективні напрями розвитку юридичної науки.
6. Поняття юридичної практики. Класифікація юридичної практики та її сучасний стан.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: теорія, наукова теорія, функції теорії, наука, функції науки, об'єкт пізнання, об'єкт юридичної науки, предмет науки, предмет юридичної науки, система юридичних наук, юридична наука, юридична наукова дисципліна, юридична практика, юридична техніка, юриспруденція, юридична практика

1. Основні ознаки (особливості) та функції наукової теорії.

Теорія (гр., розгляд, дослідження): 1. Логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища і розкриває його закономірності. 2. Учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення. 3. Сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки. 4. Загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад².

Наукова теорія - це система узагальненого знання, пояснення різнобічності подій, ситуацій, що відбуваються у природі чи суспільстві.

Поняття «наукова теорія» має різні значення: для протиставлення практиці або гіпотезі як неперевереному знанню у формі припущення; узагальнення передової практики відображенням її у мисленні і відтворенням реальної дійсності. Теорія безперервно пов'язана з практикою, яка ставить перед пізнанням завдання і вимагає їх вирішення. Тому практика входить органічним елементом до теорії. Кожна теорія має складну структуру.

Так, у економічній теорії можна виділити дві частини: формальні обчислення (економіко-математичні моделі, логічні рівняння та ін.) і «змістовну» інтерпретацію (категорії, закони, принципи). Остання пов'язана з філософськими поглядами, світоглядом ученого, з певними методологічними принципами підходу до дійсності³.

Наукова теорія як форма організації знань забезпечує розширення сфери знання за межами безпосереднього спостереження, тому вона відрізняється від простої реєстрації спостережень і характеризується наявністю таких елементів:

загальних законів і сфери їх застосування, де вона пояснює явища, які відбуваються;

сфери передбачення невідомих явищ;

логіко-математичного апарату виведення наслідку із законів;

² Див.: Словник іншомовних слів URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D2%E5%EE%F0%B3%FF>

³ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F

визначення концептуальної схеми, без якої неможливе пізнання об'єктів цієї теорії.

Економічні теорії зумовлені історичними умовами, в яких вони виникають, рівнем виробництва, соціальними умовами, домінуючими у той або інший період, які сприяють або гальмують їх пізнання. Оскільки теорія виникає як узагальнення пізнавальної діяльності і результатів практики, то вона сприяє перетворенню природи і суспільного життя.

Критерієм істинності теорії є практика господарської діяльності людей, зміни у природі, суспільстві. Уникнути хибних течій у науці допомагає також вивчення історії розвитку науки як еволюційним, так і революційним шляхом.

В. Кохановським, який вважає, що "теорія" (незалежно від свого типу) має такі основні особливості:

- Теорія - це не окремо взяті достовірні наукові положення, а їхня сукупність, цілісна органічна система, що розвивається. Об'єднання знання в теорію здійснюється насамперед самим предметом дослідження, його закономірностями.

- Не всяка сукупність положень про досліджуваний предмет є теорією. Щоб перетворитися в теорію, знання повинно досягти у своєму розвитку певного ступеня зрілості. А саме - коли воно не просто описує певну сукупність фактів, а й пояснює їх, тобто коли знання розкриває причини й закономірності явищ.

- Для теорії обов'язковим є обґрунтування, доведення положень, щодо неї входять: якщо немає обґрунтувань, то немає й теорії.

- Теоретичне знання повинне прагнути до пояснення якомога більш широкого кола явищ, до безперервного поглиблення знань про них.

- Характер теорії визначається ступенем обґрунтованості її визначального початку, що відображає фундаментальну закономірність даного предмета.

До основних функцій теорії можна віднести такі:

- синтетична функція - об'єднання окремих достовірних знань у єдину, цілісну систему;

- пояснювальна функція-виявлення причинних й інших залежностей, різноманіття зв'язків даного явища, його істотних характеристик, його походження та розвитку і т. п.

- методологічна функція - на базі теорії формуються різноманітні методи, способи й прийоми дослідницької діяльності.

- прогностична - функція передбачення. На підставі теоретичних уявлень про "наявний" стан відомих явищ робляться висновки про існування невідомих раніше фактів, об'єктів або їхніх властивостей, зв'язків між явищами й т. д. Передбачення про майбутній стан явищ (на відміну від тих, які існують, але поки не виявлені) називають науковим передбаченням.

- практична функція. Кінцеве призначення будь-якої теорії - бути втіленою в практику, бути "керівництвом до дій" по зміні реальної дійсності. Тому цілком справедливе твердження про те, що немає нічого практичнішого, ніж гарна теорія".

Із зазначених особливостей і функцій зрозуміло, що саме наукова теорія займає центральне місце в системі знання як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Далі необхідно дослідити сутність категорії «наука».

Більшість тлумачних словників України диференціює глибину категорії «наука» наступними зрізами: 1) форма суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; 2) система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на оточуючий світ; 3) освіта, навички, знання, набуті окремою людиною; 4) порада, урок, виховання; 5) навчання.

У широкому розумінні наука – це сфера пізнавальної діяльності людини, яка охоплює генерування та систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів і т.д. нових знань про навколишній світ для практичної діяльності й прогресу людського суспільства.

Досить оригінально поєднав категорії науки та життя всесвітньо відомий німецький філософ Імануїл Кант, стверджуючи, що «наука – це організоване знання, а мудрість – це організоване життя».

Законодавство України не містить чіткого визначення поняття «наука», однак пункт 12 статті 1 розділу 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII від 26.11.2015 р.⁴ формулює зміст дефініції «наукова діяльність» як інтелектуальної творчої діяльності, спрямованої на одержання нових знань та (або) пошуку шляхів їх застосування.

Основою науки є збір, систематизація та критичний аналіз фактів, синтез нових знань і узагальнень, що характеризують природні або суспільні явища, які досліджуються, та дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг.

---

4 Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України № 848-VIII від 26.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

Безпосередньою метою науки є моніторинг, пояснення і передбачення процесів і явищ дійсності, що становлять предмет її вивчення, на основі відкритих нею законів, тобто теоретичне відображення дійсності з метою використання в практичній діяльності людей. Наука як сфера людської діяльності виконує функцію розробки і теоретичної систематизації об'єктивних знань про дійсність. У перебігу історичного розвитку наука перетворилася на найважливіший соціальний інститут. Поняття науки містить і діяльність задля отримання нового знання, і результат цієї діяльності – спектр отриманих на даний час наукових знань, що створюють наукову картину всесвіту.

У сучасному суспільстві найбільш поширені дефініції науки прийнято диференціювати у розрізі трьох векторів: 1) наука як процес (власне наукова діяльність); 2) наука як результат (отримання наукових знань); 3) наука як соціальний інститут (сукупність наукових установ, асоціацій вчених тощо).

Наука має дві важливих складові:

- 1) систему наукових знань;
- 2) систему наукової діяльності.

Система наукових знань складається з таких основних елементів, як теорія, гіпотези, закони, поняття й наукові методи.

Теорія – вчення, система ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи іншого явища.

Закон – внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює закономірний розвиток.

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких процесів (явищ) або причин, які зумовлюють даний наслідок (гіпотеза є складовою наукової теорії).

Поняття – думка, інтерпретована в узагальненій формі.

Наукові методи (входять до складу знань) – спектр накопичених методів дослідження, які використовуються у процесі наукової діяльності.

Науковою діяльністю є інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття й використання нових знань.

Вона включає етапи отримання наукової продукції:

- 1) постановка (виникнення) проблеми;
- 2) побудова гіпотез;
- 3) застосування нових методів дослідження, спрямованих на доведення гіпотез;
- 4) узагальнення результатів наукової діяльності.

Наукова діяльність існує в різних видах: науково-дослідна діяльність; науково-організаційна діяльність; науковопедагогічна діяльність; науково-інформаційна діяльність; науково-допоміжна діяльність та ін.

Наука в сучасному суспільстві виконує ряд конкретних функцій:

- 1) пізнавальну – задоволення потреб людей у пізнанні законів природи і суспільства;
- 2) культурно-виховну – розвиток культури, гуманізацію виховання і формування новітнього типу людини;
- 3) практичну – удосконалення системи суспільних відносин.

2. Світоглядні та загально-філософські переконання суб'єктів пізнання та їх вплив на формування теоретичних уявлень конкретних суб'єктів.

Світоглядні та загальнофілософські переконання суб'єктів пізнання, як один з найвирішальних факторів, що впливають на формування теоретичних уявлень конкретних суб'єктів

Яка ж з конкуруючих теорій є найкращою? Як обирати.

Вважаємо, що вибір залежить від того, яка система принципів сприйняття дійсності лежить в основі нашого світогляду. При цьому ця система формується під впливом певних факторів, подій, особистостей. Але завжди це система аксіом, яку ми прийняли. Під впливом цієї системи аксіом, крім іншого, формується наше уявлення про правильне, бажане та істинне.

Скажімо, для представників позитивістського світовідчуття (на прикладі К. Поппера) "важливу роль при виборі теорій відіграє ступінь можливості їх перевірки: чим вона вище, тим більше шансів вибрати гарну й надійну теорію. Так званий "критерій відносної прийнятності". Саме тому К. Поппер вважає, що при конкуренції теорій необхідно віддати перевагу тій теорії, що:

- повідомляє найбільшу кількість інформації, тобто має більш глибокий зміст;
- є логічно більш строгою;
- володіє більшою пояснювальною й передбачувальною силою;
- може бути більш строго перевірена за допомогою порівняння прогнозованих фактів зі спостереженнями.

Інакше кажучи, резюмує Поппер, ми вибираємо ту теорію, яка щонайкраще витримує конкуренцію з іншими теоріями й у ході природного добору виявляється найбільш придатною до використання.

Характеризуючи науку, наукове пізнання загалом, необхідно виділити її головне завдання, основну функцію - відкриття законів досліджуваної області дійсності.

Без установлення законів дійсності, без вираження їх у системі понять немає науки, і не може бути наукової теорії. Перефразовуючи слова відомого поета, можемо сказати: "Ми говоримо наука - маємо на увазі закон, ми говоримо закон - маємо на увазі наука"⁵.

Зовсім по-іншому буде міркувати прихильник ідеалістичної методології. Для нього правильна теорія, що відповідає основній ідеї, наприклад, логічності й раціональності всього суцього. Останнє, наприклад, з точки зору Г. Гегеля конкретизується в ідеї тотожності мислення й буття. Звідси: "Що розумно, те дійсно; що дійсно, те розумно".

Тобто одним із основних факторів обрання тієї чи іншої наукової теорії (а відповідно, і її захисту) є світоглядні, загально філософські переконання суб'єктів пізнання.

3. Поняття юридичної науки. Предмет і об'єкт юридичної науки. Юридична наука у системі соціальних наук. Особливості та сучасний стан юридичної науки.

Юридична наука (правознавство, правова наука, юриспруденція) - це спеціалізована галузь наукових знань у сфері гуманітарних наук, наукова діяльність, що спрямована на вивчення права в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації і функціонування держави, суспільства, їхні окремі інститути.

Юридична наука (правознавство, правова наука, юриспруденція) - це суспільна наука, яка спрямована на здобування, узагальнення, систематизацію і використання знань про закономірності існування та функціонування державно-правової дійсності, специфічним об'єктом дослідження якої є право і держава.

Структуру чи систему юриспруденції складають різноманітні юридичні науки.

Класифікація юридичних наук:

---

5 див.: А. Машков "Проблеми теорії держави і права. Основи".

1. історико-теоретичні науки (теорія права і держави, теорія та історія права, історія держави і права, історія вчення про державу і право, філософія права, соціологія права й ін.);
2. науки управлінського циклу (конституційне право, теорія управління, адміністративне право й ін.);
3. цивілістичні науки (цивільне право, цивільне процесуальне право, сімейне право та ін.);
4. криміналістичні науки (кримінальне право, кримінальне процесуальне право, кримінальне виконавче право й ін.);
5. прикладні науки (кримінологія, криміналістика, правова статистики, судова медицина, судова психологія, судова бухгалтерія й ін.).

Інша класифікація груп в системі юридичних наук:

1. теоретичні юридичні науки;
2. історичні юридичні науки;
3. галузеві та міжгалузеві юридичні науки;
4. прикладні юридичні науки;
5. науки міжнародного права (включають міжнародне публічне право та міжнародне приватне право).

Теоретичні юридичні науки – розкривають сутність, загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування державно-правової дійсності, розробляють фундаментальні юридичні поняття та категорії

Історичні юридичні науки – розкривають закономірності державно-правового розвитку окремих країн світу та досить детально досліджують умови розвитку і особливості держави і права окремих країн

Галузеві юридичні науки – вивчають відповідні галузі права, особливості їх предмету та методу правового регулювання, юридичні джерела, зміст та характер правових норм, шляхи їх удосконалення

Прикладні юридичні науки – досліджують питання, тісно пов'язані з функціонуванням держави і права, спираючись при цьому на висновки та положення неюридичних наук, зокрема статистики, хімії, медицини тощо

Міжнародне публічне право – вивчає систему норм договірної і звичаєвого характеру та правових принципів взаємодії між державами й іншими суб'єктами міжнародного спілкування, які регулюють міжнародно-правові відносини з метою мирного співіснування

Міжнародне приватне право – вивчає систему норм, які регулюють відносини між фізичними та юридичними особами, що належать до різних країн (правопорядків)

Характерні ознаки юридичної науки:

1. суспільна наука;
2. гуманітарна наука;
3. наявність власних об'єкту та предмету дослідження;
4. наявність власного понятійного апарату (термінології);
5. спрямування на досягнення наукових цілей;
6. теоретико-прикладний характер.

Особливістю юридичної науки у порівнянні з іншими гуманітарними науками є те, що вона має теоретико-прикладний характер, покликана обслуговувати практичні потреби правового регулювання суспільних відносин, сприяти удосконаленню законодавства і правової практики.

Тому юридичні наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях.

Об'єктом юридичної науки, як й інших гуманітарних наук є суспільство, тому для обґрунтування наукового статусу юриспруденції необхідно розрізнити об'єкт і предмет науки.

Об'єкт пізнання – усе те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому в якості об'єктивної реальності.

Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності можуть бути об'єктом дослідження різноманітних наук (фізики, хімії, біології, соціології, юриспруденції і т.д.). При визначенні предмета конкретної науки в об'єкті пізнання виділяється та або інша його частина (економіка, політика, країна, держава, пізнання, культура т.д.), причому вона входить у предмет конкретної науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями даної науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні.

Підприємництво досліджується економічною, соціологічною, психологічною, юридичною й іншими науками. Кожна з них досліджує в підприємстві як соціальному явищі тільки ті його властивості, що входять у предмет даної науки, наприклад, економічна наука - мікроекономічні питання підприємства, психологічна – психологію підприємця, юридична - правове регулювання підприємства.

Науки відрізняються, насамперед, за предметом дослідження. Кожна з них вивчає:

1. свою особливу сторону або частину об'єктивної реальності;
2. специфічні тільки для даної науки закони і закономірності «цієї реальності»;
3. особливі форми прояву і механізми дії цих законів і закономірностей.

Предмет будь-якої науки – це не просто явисьце або процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що дозволяє виявити ті закономірності виникнення, розвитку і функціонування досліджуваного в об'єкта, що є специфічними для даної науки і ніякої іншої.

Специфіка юриспруденції як науки складається у тому, що предметом її вивчення є правові форми державної організації суспільства і взаємодій соціальних суб'єктів, причому правові форми розглядаються в соціальному контексті, тобто у взаємозв'язку з суспільством у цілому.

Кожна наука має один або єдиний предмет досліджень, проте складається враження, що юриспруденція має два предмети - право і держава, тобто два соціальних явища достатньо різних за своїми властивостями.

Така неоднозначність предмета юриспруденції знімається, якщо уточнити, що держава входить у предмет юридичної науки не як цілісне явисьце, а тільки тими своїми сторонами, які пов'язані з правом і є по суті правовими формами організації і функціонування держави. Крім того, держава є однією з організацій суспільства, соціальним явисьцем, компонентом суспільства й у цьому плані може розглядатися як особлива форма організації суспільством самого себе, тобто як особлива форма самоорганізації суспільства.

Предмет юридичної науки складають:

1. закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, цивілізації, людства – об'єктивні, необхідні, стійкі, істотні і загальні зв'язки (співвідношення, залежності), що укладаються як між головними правовими явищами й інститутами, так і в їхній взаємодії з іншими - соціальними явищами і процесами;

2. зміст правових форм або права (правової системи) як особливої форми самоорганізації – правові норми, правові акти, правовідносини, правопорядок, правова свідомість, юридична наука, правові процеси, правова практика тощо;

3. юридична техніка— правила, засоби і прийоми, які використовуються при розробці і систематизації законів і інших нормативних актів, для ведення юридичних справ, упорядкування юридичних документів;

4. юридична практика – специфічна сфера практичної діяльності юристів: судова, слідча, прокурорська, адвокатська, нотаріальна тощо.

Предмет юридичної науки - це правові форми самоорганізації суспільства або правової системи суспільства, або, якщо вийти за межі окремого суспільства, - світовий правопорядок, правові форми самоорганізації людства (цивілізації) або право (правова система) як особлива форма їхньої самоорганізації.

Кожна юридична наукова дисципліна вивчає предмет юриспруденції не взагалі, а лише його окремі сторони або сфери, зокрема певні види суспільних відносин та правові форми її регуляції.

Наприклад, адміністративне право - суспільні відносини в сфері здійснення державного управління; трудове право - суспільні відносини в сфері найманої праці; теорія права та держави - тенденції, закономірності виникнення та функціонування правових форм самоорганізації суспільства.

Юридична наука складається із сукупності окремих юридичних дисциплін (юридичних наук), кожна з яких вивчає свої визначені аспекти, сторони, проблеми права і держави.

Юридична наукова дисципліна – це система наукових знань, вид наукової діяльності, особливості яких визначаються предметом і методологією проведених досліджень, а також головним призначенням і формами використання отриманих наукових результатів

Кожна юридична дисципліна – це окремий, відносно самостійний елемент структури єдиної юридичної науки, тобто предмет, методологія, наукові результати якої є частиною загального предмета, методології юриспруденції, системи юридичних знань.

Властива юридичній науці структура – це форма (порядок) будови, організації і функціонування юридичного теоретичного знання у вигляді окремих наукових дисциплін у рамках єдиної юридичної науки.

Існують різноманітні класифікації юридичних дисциплін.

В системі юридичної науки прийнято виділяти такі групи (види) юридичних наукових дисциплін: юридичні науки теоретичного й історичного профілю; галузеві або нормативні юридичні науки; спеціальні або прикладні юридичні науки.

Іншою може бути класифікація юридичних дисциплін за критерієм єдності і відмінностей внутрішнього-зовнішнього:

1. Юридичні дисципліни внутрішнього або національного права (історія держави і права України, конституційне право України, кримінальне право України і т.д.);

2. Юридичні дисципліни іноземного права (історія держави і права зарубіжних країн, конституційне право зарубіжних країн, адміністративне право зарубіжних країн і т.д.);

3. Юридичні дисципліни порівняльного права (порівняльне конституційне право, порівняльне адміністративне право, порівняльне трудове право і т.д.);

4. Юридичні дисципліни міжнародного права, міждержавних об'єднань (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, право Європейської Союзу і т.д.).

Сучасний стан розвитку структури юридичної науки крім подальшої диференціації юридичних дисциплін (наприклад, виділення таких наукових дисциплін як філософія і соціологія права), характеризується їх інтеграцією, взаємопроникненням, концентрацією навколо визначених державно-правових проблем, створенням міждисциплінарних наукових комплексів, що відповідає загальним тенденціям розвитку суспільства і науки взагалі.

Виходячи з цього, можна відзначити, що місце, становище, роль і значення кожної юридичної наукової дисципліни визначаються її предметними, методологічними і прагматичними особливостями і спільністю зв'язків з іншими дисциплінами.

4. Система юридичних наук. Поділ юридичного наукового знання на окремі галузі. Практичне значення загальнотеоретичного юридичного знання.

Юриспруденція є достатньо розгалуженою і диференційованою системою наукових знань, видів і форм наукової діяльності. Кожна її структурна частина обумовлена потребами пізнавальної і практичної правової діяльності і відбиває багато-аспектне і багатоцільове призначення юриспруденції як науки.

Зміст юриспруденції складають такі блоки наукових юридичних знань:

1. Фундаментальні теоретичні й історичні основи юриспруденції.
2. Методологія юриспруденції (парадигми, методологічні підходи, методи побудови наукових знань, теоретичних і емпіричних досліджень).

3. Системи наукових юридичних знань галузевого і проблемного характеру (теорія правопорушень, теорія правоохоронної діяльності, науки цивільного, адміністративного, кримінального права та інші).

4. Системи наукових знань прикладного характеру, що відбивають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів правової, зокрема, юридичної діяльності.

Зміст систем наукових юридичних знань складають теорії, наукові закони, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, методи, поняття та категорії, наукові факти.

Галузеві та прикладні (спеціальні) системи правових наукових знань, які допускають емпіричну перевірку за допомогою фактів, як правило, повинні містити такі елементи:

1. Вихідні принципи або аксіоми, на підставі яких будуються висновки для прояснення або передбачення специфічних явищ;
2. сукупність логічних правил, які вводяться для оперування поняттями, термінами, знаками в межах цих систем знань;
3. спосіб побудови логічних висновків, які дозволяють передбачати специфічні факти в предметній області єдиним чином;
4. твердження або правила, за допомогою яких уведені поняття, терміни та знаки, що пов'язуються з тими або іншими конкретними характеристиками вивчаємої предметної області - властивостями, зв'язками, залежностями та іншими характеристиками;
5. твердження про факти як суттєву складову частину системи знань.

Елементи змісту систем наукових юридичних знань складають:

1. Теорії (доктрини, концепції, вчення)

Теорії (доктрини, концепції, вчення) - комплекси поглядів, уявлень, ідей, які спрямовані на тлумачення та прояснення будь-якого явища, форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та сутнісних зв'язків певної області дійсності

Власне, теорії як найбільш розвинуті сукупності наукових знань є внутрішньо диференційовані, але цілісні системи знань, що характеризуються логічною залежністю одних елементів від інших, можливістю виведення змісту теорій з певної сукупності тверджень (вихідного базису теорій) за певними логіко-методологічними принципами та правилами.

2. Наукові закони

Наукові закони - це суттєві зв'язки або відношення, що володіють загальністю, необхідністю і повторюваністю за даних умов.

Наукові закони юриспруденції відтворюють істотні і необхідні зв'язки (відношення) правових явищ і правових процесів в їх соціальній обумовленості, насамперед зв'язки правових форм соціальної діяльності суб'єктів або їх діянь, або, іншими словами, стали взаємодію суб'єктів права і їх рівноутворюючу (рівнодіючу) складову, що розкриває сутність явищ і процесів.

Наукові закони юриспруденції різняться:

1. За часом дії - на постійні (чинні на всіх етапах розвитку соціальних і правових систем) і тимчасові (чинні на окремих взаємозалежних етапах).

2. За ступенем спільності - на загальні (характеризують розвиток соціальних і правових систем в цілому) і специфічні (визначальний розвиток їх окремих елементів).

3. За способом їх прояву - на динамічні (визначають напрямок, чинники і форми змін у соціальних і правових системах, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах) і статистичні, або стохастичні (відбивають тенденції при зберіганні стабільності даних соціальних і правових систем, обумовлюють зв'язок явищ і процеси не жорстко, а з визначеним ступенем можливості. Характеризують не поведження кожного об'єкта в досліджуваному класі явищ, а деяку специфічність або ознаку, властиву класу об'єктів в цілому. Встановлюють тенденцію поведження даного класу об'єктів відповідно до їх загальних властивостей і ознак).

4. За формою обумовлення - на причинні (фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку соціальних і правових явищ) і функціональні (відбивають емпіричні взаємні залежності між соціальними і правовими явищами).

5. За формою зв'язків між соціальними, правовими явищами - на наукові закони, що відбивають незмінність цих зв'язків чи тенденції розвитку, або встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв'язок.

Правові діяння, як і інші соціальні дії, характеризуються випадковими величинами, що у сукупності утворюють певну середню рівнодіючу величину. Саме ця величина виступає як форма прояву суспільного (соціального) закону. Для її виявлення необхідно дослідити за допомогою спостереження дії множини суб'єктів, зокрема: спрямованість дій тождесних груп суб'єктів в однакових умовах; систему зв'язків, рамками яких ця діяльність

обумовлюється; ступінь повторюваності й сталості дій і взаємодій груп суб'єктів в умовах даної системи функціонування.

3. Постулати та аксіоми

Постулати та аксіоми - вихідні, незалежні, несуперечні і повні твердження або положення наукових теорій, що при аксіоматичній або дедуктивній побудові теорій приймаються за істинні, і з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції)

Істинність аксіом і постулатів доводиться не в рамках даних теорій, а в інших теоріях.

4. Наукові проблеми

Наукова проблема як суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності є вид знання, яке виявляє і межі незнання. У цьому розумінні наукова проблема є «знання про незнання».

Наукові проблеми виникають тільки перед дослідником, і тільки він у змозі їх формулювати, шукати шляхи для їх вирішення та вирішувати їх. Тільки вчений, усвідомлюючи дійсність, осмислюючи її певним чином на тому або іншому рівні, формулює проблеми, специфічні для наукового пізнання.

Він (вчений, дослідник) здійснює цей процес, діючи в цілком визначеній конкретно-історичній ситуації, тому наукова проблема обумовлена реальністю. Реально проблема в науці виникає тоді, коли визрівають необхідні для цього умови.

Оскільки постановка наукової проблеми припускає окреслення не тільки меж досягнутого знання, але і меж незнання, тих невідомих і нез'ясованих сторін досліджуваного об'єкта, у результаті вивчення яких буде отримане нове знання, тому в самій проблемі, якщо вона правильно поставлена і сформульована, знаходиться і окреслена сфера можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

5. Гіпотеза

Гіпотеза - це наукове допущення або припущення, істинне значення яких не визначено і які є найважливішою формою розвитку наукового знання

Гіпотеза тоді стає науковою теорією, якщо вона задовольняє таким вимогам як:

1. Осмисленість (досягається операційною визначеністю понять, які входять до теорії);

2. несуперечливість (логічна узгодженість висловлювань, що приймаються в теорії);

3. можливість перевірки, порівняння теоретичних висловлювань із досвідом, правовою практикою;
4. підтверджуваність (відповідність теорії даним дослідів з заданим ступенем точності, підтвердження теорії в контексті соціальної практики);
5. екстраполяція (здатність теорії до узагальнення за межами того досвіду, на ґрунті якого Вона утворилась);
6. адаптованість (здатність теорії шляхом деяких модифікацій з'ясовувати нові факти);
7. потенційна фальсифікованість (вказівка на такі обставини, що однозначно визначають, у яких випадках теорія вважається такою, що розходиться з досвідом).

6. Метод

Метод - це спосіб відбиття і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою одержання нових істинних наукових знань

Головними елементами методу є: принципи, правила, прийоми, способи і засоби.

Наукові методи поділяються на:

1. Загальні методи вищого (філософського) рівня, до якого відносяться діалектична і формальна логіка, що використовуються не тільки у науковому пізнанні, але й у практичній діяльності (практичному пізнанні);
2. загальнонаукові методи - наукові методи, які використовуються всіма науками (у свою чергу поділяються на теоретичні й емпіричні);
3. конкретно-наукові методи, що використовуються окремими групами наук;
4. спеціальні методи, що використовуються окремою наукою.
7. Поняття та категорії, якими оперує правознавство

Поняття та категорії, якими оперує правознавство, є логічним вираженням знань про предмет.

Правові наукові поняття - це змістовні, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності і відношень, що існують у ній, виражають специфічну правову якісну визначеність даних процесів і явищ

Правові категорії граничні за рівнем узагальнення, фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства.

Понятійний апарат правознавства (сукупність понять правознавства) є засобом організації існуючих знань. Він виконує не тільки логічну, пізнавальну, але і світоглядну функцію, тому що дає можливість мислити правильно при вирішенні правових проблем. Проте ці поняття і категорії, взяті окремо не складають ані теорії, ані науки тому, що в цьому випадку вони не володіють достатньою доказовою силою і не можуть відбивати конкретну істину. Об'єктивна конкретна істина досягається тоді, коли поняття і категорії правознавства представлені у системі, тобто є взаємозалежними і складають наукову систему знань (теорію, концепцію).

8. Наукові факти

У науці об'єкт дослідження розкривається як сукупність наукових фактів, тобто наукових описів його фрагментів, складових. Самий термін «факт» походить від латинського «*factum*», що означає «зроблене».

Науковий факт - це певна форма знання, більш-менш логічно оброблений факт, тобто та сторона або частина дійсності, що перетворилася на об'єкт дослідження і уточнена суб'єктом пізнання за допомогою засобів виміру, опису й ін.

Науковий факт - це відображена у висловлюванні реальність.

Взагалі, будь-що стає науковим фактом лише тоді, коли воно зафіксоване тим або іншим прийнятим у даній науці способом (протокольний запис у вигляді висловлювань або формул, фотографія, магнітофонний запис тощо).

Будь-який факт науки має багатомірну (у гносеологічному значенні) структуру, у якій можна виділити чотири шари:

1. Об'єктивну складову (реальні процеси, події, структури, які є похідною основою для фіксації пізнавального результату, що називається фактом);

2. інформаційну складову (інформаційні посередники, які забезпечують передачу інформації від джерела до адресату - засобу фіксації факту);

3. практичну детермінацію факту (зумовленість факту наявними якісними і кількісними можливостями спостереження, вимірювання й експерименту);

4. когнітивну детермінацію факту (залежність способів фіксації та інтерпретації фактів від системи похідних абстракцій теорії, теоретичних схем, психологічних установлень тощо).

5. Перспективні напрями розвитку юридичної науки

Загальні об'єкт, методологія юридичних та інших наук, потреби комплексного дослідження соціальних процесів припускають подальшу інтеграцію і диференціацію наукового знання. У цьому аспекті можна виділити кілька шляхів удосконалення юридичної наукової діяльності:

1) конвергенцію, інтеграцію, взаємопроникнення, взаємоузгодженість, взаємну перевірку істинності отриманих результатів на міждисциплінарному рівні, що спрямовано на створення цілісної наукової картини правової сфери світу;

2) прагматичну орієнтованість наукових досліджень на комплексне вивчення актуальних соціально-правових проблем. Принциповою для багатьох юридичних наук, особливо нормативних (галузевих), є переорієнтування з вивчення і тлумачення нормативно-правових актів на проведення емпіричних досліджень, зокрема конкретно-соціологічних, соціально-психологічних і психологічних, на основі використання методів математичної статистики, математичного моделювання і т. ін.;

3) прогностичний характер наукових юридичних досліджень, що не тільки пояснюють і описують сучасний стан державно-правових явищ, а й виявляють імовірні варіанти їх подальшого розвитку, здійснюють їх оцінку, виявляють причини й умови, що сприяють або перешкоджають їх настанню. Причому такий прогноз не повинен мати тільки короткочасний, "тактичний" характер, а бути розрахованим на довгострокову перспективу, відбивати "стратегію" й альтернативність правового розвитку;

4) пріоритетний розвиток фундаментальних юридичних дисциплін. Прагматичність наукових досліджень не повинна "затмарювати" розвиток фундаментальних юридичних досліджень, без результатів яких ніколи не досягнути стратегії правового розвитку;

5) розуміння варіативності й альтернативності перспектив правового розвитку, що зумовлює необхідність докорінної перебудови методологічної бази юриспруденції, наявних парадигм, методологічних підходів, методів, дослідницьких програм і методик, насамперед за рахунок їх комплексного застосування з використанням можливостей комп'ютерних технологій, математичного і соціального моделювання;

6) розширення емпіричної бази юридичних досліджень, що не може бути обмежена вітчизняним досвідом соціального та правового розвитку, а має охоплювати досвід інших країн, різних цивілізацій. У цьому аспекті важко переоцінити роль і значення порівняльних правових досліджень, які дають мож-

ливість не тільки виявити різноманітні способи вирішення соціальних проблем, а й оцінити їх ефективність, розробити механізми і процедури реєстрації цього досвіду для забезпечення внутрішнього розвитку. Порівняльний аналіз спрямований також на виявлення глобальних проблем, закономірностей, тенденцій розвитку, на забезпечення ефективного прояву їх позитивних сторін у внутрішньому розвитку і, навпаки, створення ефективних механізмів попередження негативних впливів;

7) розвиток критичності наукових досліджень, покликаних виявляти не тільки позитивне в соціальному і правовому розвитку, а і його негативні сторони, що потребує виявлення вченими певної громадянської сміливості, а також забезпечення їх соціальної захищеності, підвищення соціальної відповідальності за істинність і обґрунтованість результатів досліджень, забезпечення об'єктивності їх оцінки. Вирішення цих завдань потребує зміни форм організації юридичної науки і підготовки юридичних наукових кадрів, стимулювання праці вчених, її технічного і фінансового забезпечення.

Водночас інтеграція наукового знання має межі, що зумовлено об'єктивними чинниками. Інтеграція юриспруденції з іншими науками йде шляхом адаптації їх методології щодо особливостей її предмета.

Предметна цілісність юридичної науки, єдність її предмета і методу, внутрішня послідовність і несуперечність юридичної теорії припускають, що в юридичній науці методи інших наук можуть і повинні використовуватися лише як способи і прийоми саме юридичного пізнання, тобто як пізнавальні засоби і компоненти самого юридичного методу.

Юридизація методології припускає адаптацію неюридичних методів і дисциплін, перетворення їх відповідно до особливостей правової реальності й побудови юридичних наукових знань, що забезпечує методологічну і предметну однорідність юриспруденції.

Ефективність використання в юриспруденції таких філософських і загальнонаукових методів, як логічний, системний, структурний, функціональний, синергетичний, моделювання, експериментування та багатьох інших, залежить від ступеня їх юридичного "заломлення" і конкретизації як прийомів і засобів саме юридичного пізнання - діалектики як юридичної діалектики, тобто специфічної діалектики специфічного юридичного предмета, системного методу щодо особливостей правових систем, методи моделювання й експерименту мають бути методами юридичного моделювання або юридичного експерименту і т. ін.

Іншим напрямом розвитку юриспруденції є становлення нових юридичних дисциплін міждисциплінарного характеру: філософії права, соціології права, психології права, юридичної політології, правової кібернетики, правової риторики, правової лінгвістики, правової семіотики, юридичної антропології, юридичної логіки, правової статистики, правової інформатики і низки інших або, навпаки, відокремлення від юриспруденції як самостійних наук політології, державознавства.

Раніше подібні дослідження проводилися в межах існуючих юридичних та інших дисциплін, проте розвиток і ускладнення наукового знання, збільшення його обсягів, розвиток понятійного апарату, а головне потреби соціального розвитку зумовили актуальність їх існування як самостійних юридичних дисциплін. При цьому не виключається, а навпаки, передбачається формування таких же за найменуванням дисциплін, але що входять до структури суміжних наук. Наприклад, філософія права як філософська наука, юридична психологія як психологічна наука тощо.

Незважаючи на те, що рівень розвинутої цих нових юридичних дисциплін неоднаковий, методологічне і теоретичне значення їх таке, що вони повинні мати статус не нормативних (галузевих) або прикладних, а юридичних наук загальнонаукового в межах юриспруденції характеру, статусу і профілю, що підвищує розвиненість, динамічність юриспруденції в цілому, відбиває її спроможність до саморозвитку.

6. Поняття юридичної практики. Класифікація юридичної практики та її сучасний стан.

Юридична практика - це професійна юридична діяльність з видання, тлумачення і реалізації правових приписів, здійснювана з урахуванням накопиченого соціально-правового досвіду.

В юридичній літературі викладено різноманітні підходи до дослідження юридичної практичної діяльності, визначення її поняття, ознак, структурних елементів, призначення, функцій і т. ін.

В одному випадку:

- юридична практична діяльність пов'язується з постійною роботою над юридичними текстами (законами, судовими рішеннями, літературою), подоланням юристами особистих установок, надпартійністю та об'єктивністю юристів у професійній діяльності, використанням під час її здійснення таких

професійних категорій, як винність, причинність, відповідальність, давнина, компетентність, правова сила та ін.;

- зазначається, що такій діяльності мають бути притаманні: правовий захист безпеки і суспільного порядку, повага до договорів, самоконтроль за критеріями законності, рівності, справедливості й практичності, дотримання принципу добрих звичаїв і поваги;

- підкреслюється, що діяльність юристів має проходити в межах і на основі упорядкованих процедур і методично коректної поведінки, а їх рішення - ґрунтуватися на вільній від суперечностей і логічно точній аргументації.

В інших - акцентується увага на взаємозв'язку юридичної практичної діяльності і права, підкреслюється, що:

- в основі лежить право, створене цивілізацією для встановлення відповідних меж поведінки членів суспільства, держави;

- вона здійснюється як у формі правової врегульованості, так і поза правовою регламентацією, причому правова форма діяльності пов'язана з розглядом і вирішенням по суті юридичної справи - правопорушення, спору про право, скарги і т. ін., а не врегульована правом юридична діяльність базується на таких соціальних нормах, як норми моралі, звичаї, традиції, канонічні, церковні норми, норми громадських організацій;

- вона забезпечує досягнення в суспільстві і державі правової й загальної культури, що сприяє створенню цивілізованого правопорядку.

Основа методології пізнання юридичної практичної діяльності - діяльний підхід, який має статус загальнонаукового і використовується багатьма гуманітарними науками - філософією, соціологією, психологією та ін. Це дає підстави вивчати юридичну практичну діяльність як вид або форму соціальної діяльності взагалі, а серед характеристик виділяти ознаки, притаманні усім видам соціальної діяльності, та ознаки, специфічні та унікальні для юридичної практичної діяльності.

Структура юридичної практики - її будова, розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують її цілісність, збереження об'єктивно необхідних властивостей і функцій. У структурі юридичної практики виділяють динамічний і статичний елементи:

- 1) юридична діяльність (динамічна сторона) — це юридичні дії та операції, засоби і способи їх здійснення, ухвалені рішення і результати дій.

Юридичні дії є зовні вираженими, соціально-перетворюючими правовими актами, які тягнуть за собою певні наслідки. Сукупність взаємопов'язаних

юридичних дій, що мають єдину мету, складає операцію (наприклад, огляд місця злочину є операцією, оскільки включає кілька різних юридичних дій). У загальному вигляді динамічна сторона юридичної практики представлена діями правотворчих і правозастосовчих органів, виданими ними правовими актами;

2) соціально-правовий досвід (статична сторона), який включає правоположення, тобто вироблені в ході юридичної практики сталі приписи загального характеру, що акумулюють соціально цінні та стабільні сторони конкретної юридичної діяльності. Такими є, наприклад, правові позиції Конституційного Суду України, узагальнення судової практики із певних категорій справ.

Статичний компонент юридичної практики формується в результаті юридичних дій та операцій, що становлять суть динамічного її компонента.

Об'єктом юридичної практик виступають суспільні відносини, інші форми поведінки людей та їхніх об'єднань, соціальних спільнот, інакше кажучи — суб'єктів права.

Суб'єктами юридичної практики є правотворчі та правозастосовчі органи (законодавчі органи, органи виконавчої влади, в т.ч. правоохоронні органи, їхні посадовці, суди, адвокати, органи нотаріату тощо). Суб'єкти юридичної практики безпосередньо видають, тлумачать і застосовують юридичні норми. Учасники юридичної практики - це суб'єкти права, які сприяють суб'єктам юридичної практики в здійсненні правових дій і операцій, але самі при цьому не видають і не застосовують правових норм. Наприклад, поняті, свідки, потерпілі виступають як учасники слідчої практики.

У вивченні особливостей юридичної практичної діяльності можна використовувати не тільки діяльний підхід, а й контент-аналіз правових документів національного та іноземного права, міжнародних вимог, їх порівняльно-правовий (порівняльно-логічний і порівняльно-історичний) аналіз, а також думки практикуючих юристів, які безпосередньо здійснюють цю діяльність, а не тільки правові наукові поняття, конструкції та формально-логічні правила виведення їх.

У загальнонауковому аспекті соціальну практичну діяльність розглядають як форму свідомого та активного відношення людини, соціуму до навколишнього світу, що є домінантою та фактором розвитку суспільства, умовою його існування, складовою його культури, зміст якої становить доцільна зміна та перетворення суспільства в інтересах людей і яка охоплює мету, засоби, результат і власне самий процес діяльності. Всі ці характеристики тією чи іншою мірою притаманні й правовій практичній діяльності (правовій поведінці), становлять її

загальносоціальні властивості. Проте правова практична діяльність має властивості, які відрізняють її від інших видів соціальної та правової духовної (наукової, освітянської) діяльності.

Основною відмінністю від інших видів соціальної практичної діяльності є те, що правова практична діяльність так або інакше пов'язана з правом, загалом її сутністю є втілення норм права в соціальній взаємодії. Найчастіше правова діяльність може розглядатись як правова форма соціальної діяльності, тому що основні дії та зв'язки останньої, так би мовити її структура, визначено в нормах права. Значні відмінності є в тих видах соціальної діяльності, в яких право виступає не тільки як форма (засіб), а і як об'єкт та результат діяльності. Зокрема, це стосується правотворчості та правозастосування, у процесі здійснення яких видаються нові нормативно-правові та індивідуально-правові акти, що містять нормативні або індивідуальні правила поведінки інших суб'єктів, невиконання яких тягне за собою застосування заходів юридичної відповідальності.

Діяльність у правовій сфері суспільства існує і як методологічний, пояснювальний принцип, засіб, підхід, за допомогою яких вивчають правові явища і результатом використання яких є поняття та теоретичні конструкції, зокрема правової діяльності, правопорушення, правомірної поведінки, і як процес правового життя, реально здійснювані наукова юридична діяльність, навчальна діяльність у юридичних закладах, практична діяльність суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів та інших юристів або правотворча, правозастосовна діяльність, реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків тощо.

Основні складові та характеристики правової практичної діяльності містять:

- зміст, який включає її суб'єктів, учасників, правових дій, засобів, завдань, цілей, мотивів, результатів тощо;
- внутрішня організація (форма, структура), яка розкривається через поняття правових процесів, режимів, процедур, стадій, процесуальних проваджень тощо;
- зовнішня форма, що виявляється і визначається у поняттях правотворчих та правозастосовних актів, судових рішень, подань прокурорів, угод, актів тлумачення чи інтерпретації нормативно-правових актів, промов адвокатів у судах, скарг, заяв і т. ін.;
- види правової діяльності, зокрема правотворчої, правозастосовної, правореалізуючої, контрольної, наглядової, установчої або слідчої, адвокатської, суддівської, прокурорської, арбітражної, нотаріальної або нормативної, конкретизаційної, інтерпретаційної, інтерпретаційної правової діяльності;

- зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем, тобто її функції, соціальна цінність, призначення, результативність, ефективність.

Проте не будь-яка правова практична діяльність є юридичною, так само як і не будь-яка юридична діяльність є практичною. Юридичну практичну діяльність необхідно відрізнити як від юридичної наукової та освітянської діяльності, так і від правової практичної діяльності, правової поведінки, правовідносин, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, правової активності, правових форм соціальної діяльності тощо.

Унікальною та універсальною властивістю, притаманною лише юридичній діяльності, є її юридичність.

Юридичність як якісна особливість професійної діяльності юриста на сутнісному рівні відображає її природу, місце, роль і призначення в правовій сфері, відрізняє її від інших видів соціальної, професійної, правової діяльності та правової поведінки або правових форм соціальної діяльності.

Невизначеність характеристик юридичності зумовлює виникнення низки практичних проблем і питань, зокрема, які посади повинні замінюватися тільки юристами, які види робіт є юридичними, що означає визнання роботи юридичної, які сподівання з цим пов'язані, які вимоги до неї ставляться і є основою для підготовки юристів, які професійні знання, уміння і навички треба формувати в процесі навчання юристів.

Юридичність доцільно розглядати як особливий прояв правової форми соціальної діяльності, в якій правова форма стає об'єктом діяльності, проте й сама ця діяльність має правову форму, іншими словами, юридичність — це властивість особливої соціальної діяльності:

- для якої право є основним об'єктом діяльності;
- суб'єкти якої володіють правовими знаннями, вміннями і навичками;
- у процесі якої вплив на об'єкт здійснюється переважно з використанням правових засобів;
- яка особливо суворо регламентується правовими нормами;
- здійснюється тільки для досягнення правової мети;
- результати якої мають правове значення.

Юридичність як властивість соціальної діяльності у викладеній вище інтерпретації притаманна тільки професійній діяльності юриста, а всі інші, хоч і близькі за характеристиками види соціальної або правової діяльності, володіють окремими проявами юридичності, а не всім комплексом її ознак, і тому не можуть бути віднесені до юридичної практичної діяльності. Як, наприклад,

не можна віднести до неї діяльність народних депутатів, більшість видів службової діяльності працівників органів внутрішніх справ, Служби безпеки, керівників і посадових осіб міністерств, відомств, установ та організацій, для яких право, правові засоби, правові наслідки результатів діяльності - тільки засіб для досягнення інших цілей - політичних, економічних, управлінських тощо.

Отже, основні ознаки, властивості, характеристики, особливості юридичної практичної діяльності такі:

- вона може розглядатись як соціальна діяльність, як вид соціальної діяльності - правова діяльність, поряд з іншими формами нормативно регламентованої діяльності - моральною, релігійною, корпоративною, традиційною або звичаєвою, а також як один із видів правової діяльності чи правової форми соціальної діяльності - юридична діяльність, і, зрештою, - як вид юридичної діяльності - юридична практична діяльність. Тому необхідно виділяти її загальні риси та відрізнити від інших видів соціальної і правової діяльності, правової поведінки, правовідносин, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, правової активності, правових форм соціальної діяльності тощо;

- як вид соціальної, правової та юридичної діяльності юридична практична діяльність характеризується:

- загальними ознаками, притаманними усім видам відповідно соціальної, правової та юридичної діяльності;

- особливими ознаками, які відображають своєрідність трансформування загальних ознак у властивості юридичної практичної діяльності;

- унікальними ознаками, притаманними лише юридичній практичній діяльності;

- як і будь-які інші види соціальної діяльності, юридична практична діяльність включає мотив, мету, планування дій, опрацювання поточної інформації, створення моделі діяльності, прийняття рішення, безпосередні діяння, перевірку результатів, коригування результатів та подальших діяннь або окремі рухи, операції, діяння, діяльність у цілому;

- юридична практична діяльність здійснюється у прямій або опосередкованій взаємодії, спілкуванні з іншими суб'єктами права, здійснюється для і в законних інтересах інших суб'єктів права, спрямована на їх правову поведінку;

- особливість її визначається зв'язком з правом, врегульованістю ним, спрямованістю на правові явища, використанням правових засобів;

- унікальною властивістю, тобто притаманною лише юридичній діяльності, є її юридичність.

Основні види юридичної практики.

Для правової системи суспільства характерним є одночасне функціонування різноманітних типів, видів і підвидів юридичної практики:

1) залежно від змісту розрізняють правотворчу, правозастосовчу (правореалізаційну), інтерпретаційну практики.

В процесі правотворчої практики формуються нормативно-правові засоби (норми, принципи тощо) впливу на суспільні відносини та інші форми поведінки людей.

Правозастосовча практика є владною діяльністю компетентних органів, спрямованою на винесення індивідуально-конкретних приписів, і виробленим в ході такої діяльності правовим досвідом.

Суть інтерпретаційної практики зводиться до формулювання правових роз'яснень і правоположень;

2) за суб'єктами юридична практика розмежовується на законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну тощо.

За цим же критерієм можлива і детальніша класифікація. Так, до судової практики належить практика Конституційного Суду України і судів загальної юрисдикції. Прийнявши за підставу класифікації об'єкти практики і категорії вирішуваних юридичних справ, можна говорити про судову практику у цивільних, кримінальних справах;

3) залежно від функціональної ролі розрізняють регулятивну й охоронну юридичну практику. Наприклад, діяльність органів реєстрації актів цивільного стану, органів нотаріату в основному має регулятивний характер. Діяльність прокуратури і органів внутрішніх справ переважно має охоронний характер. Судова ж практика поєднує в собі регулятивний (наприклад, визнання в судовому порядку права власності на нерухоме майно, поділ майна) і охоронний (наприклад, оголошення вироку у кримінальній справі) моменти.

Кожний із типів, видів і підвидів юридичної практики специфічний за своєю природою, елементами змісту і форми, функціями й іншими важливими аспектами.

На сучасному етапі до змісту юридичної практики (діяльності) відносять не тільки складання документів, консультування та участь у судовому засіданні, а також багато інших юридично значущих дій. До вже існуючого переліку слід додати: • попередження;

- припинення та розслідування правопорушень;
- притягнення до юридичної відповідальності;
- виконання покарань;
- підготовка та прийняття нормативно-правових актів;
- здійснення правовиховної та науково-дослідницької діяльності;
- реєстрація та статистичний облік правових явищ, результатів юридичної діяльності.

За змістом інтелектуальної діяльності юридична практика класифікується:

- пізнавально-пошукова практика,
- реконструктивна юридична практика,
- організаційна,
- реєстраційна,
- комунікативна практика,
- слідча практика.

Розглянемо більш детально особливості певних видів юридичної практики за її суб'єктами, а саме: судову; прокурорську; законодавчу; слідчу тощо.

В юридичній роботі відокремлюють такі напрямки юридичної діяльності: суддівську, прокурорську, слідчу, адвокатську нотаріальну, консультативну.

Судова практика.

Найзначущою серед них є суддівська (суддя носій державної влади, суддя незалежний при розгляді справ, забезпечувати загальні цінності).

Професія судді є однією з найбільш складних юридичних професій. Робота судді чітко регламентована (КПК, ЦПК, ГПК, КАС, Закону України «Про судоустрій та статус суддів»).

Функціональні аспекти суддівської діяльності наступні:

Соціальний аспект це – виховання у громадян поваги до верховенства права, законності. Розповсюдження правових знань, правової інформації.

Комунікативний аспект це – спілкування з юридичними та фізичними особами на принципах гуманізму, законності, гласності, рівності громадян перед законом і судом.

Організаційний аспект – це узгодженість дій, взаємопорозуміння, безконфліктність стосунків між учасниками судового провадження які суддя досягає завдяки своїм організаційним здібностям. Це і підтримання дисципліни в залі суду:

Основні дії суддівської діяльності:

- а) вивчення матеріалів справи;

- б) витребування додаткових матеріалів, необхідних для судді;
- в) винесення постанов, проведення окремих судових дій, призначення експертиз;
- г) організація проведення судового засідання;
- д) заслуховування сторін, постановка питань;
- е) підготовка і проголошення судових рішень, забезпечення їх виконання.

Відповідно до ст. 52 суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та цього Закону призначений чи обраний суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.

Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судів загальної юрисдикції чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді.

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою (ст. 127 Конституції України).

Не може бути призначений суддею громадянин, який:

- 1) визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;
- 2) має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;
- 3) має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді:

- особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду;

- особа, яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду;

- особа, яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Для цілей Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вважається:

1) вищою юридичною освітою - вища юридична освіта ступеня магістра (або

прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку;

2) стажем професійної діяльності у сфері права - стаж професійної діяльності особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти;

3) науковим ступенем - науковий ступінь у сфері права, здобутий у вищому навчальному закладі України (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) або аналогічному вищому навчальному закладі іноземної держави. Науковий ступінь, здобутий у вищому навчальному закладі іноземної держави, повинен бути визнаний в Україні в установленому законодавством порядку;

4) стажем наукової роботи - стаж професійної діяльності у сфері права на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників у вищому навчальному закладі України (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи аналогічному вищому навчальному закладі іноземної держави (ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Як його вже призначив президент суддя не може бути: народним депутатом; належати до політичної партії чи руху; входити до складу органів влади, самоврядування; займатись підприємницькою діяльністю (крім наукової, викладацької, творчої у вільний час)

Інші види суддівської діяльності:

- прийом громадян, розгляд скарг, заяв, пропозицій;
- вивчення суддівської практики, статистики;
- роз'яснення законодавства фізичним та юридичним особам;
- надання правової та організаційної допомоги іншим органам;
- винесення окремих постанов про усунення порушень закону;
- підготовка та подання звітів про результати роботи суду та ін.

Слідча практика.

Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України, слідчий - службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу Державного бюро розслідувань, органу Бюро економічної безпеки України, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компе-

тенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

У ст. 40 цього ж кодексу зазначено, що слідчий органу досудового розслідування несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій.

Слідчий уповноважений:

1) починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених цим Кодексом;

2) проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, встановлених цим Кодексом;

3) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам;

5) звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій;

6) повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру;

7) за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження;

8) приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених статтею 284 цього Кодексу;

9) здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом.

У випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні.

Слідчий зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі. Невиконання слідчим законних вказівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому цим Кодексом, тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не

мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

Практика діяльності прокуратури.

Діяльність прокуратури України передбачено відповідним законодавчим актом «Про прокуратуру України», відповідно до якого прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави (ст. 1).

На прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

2. З метою реалізації своїх функцій прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

Діяльність прокуратури ґрунтується на засадах:

- 1) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;
- 2) законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- 3) територіальності;
- 4) презумпції невинуватості;
- 5) незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;
- 6) політичної нейтральності прокуратури;
- 7) недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;

8) поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;

9) прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;

10) неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

Відповідно до того ж закону функції прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Систему прокуратури України становлять:

- 1) Офіс Генерального прокурора;
- 2) обласні прокуратури;
- 3) окружні прокуратури;
- 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

У разі потреби рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, на правах обласних прокуратур, на правах підрозділу обласної прокуратури, на правах окружних прокуратур, на правах підрозділу окружної прокуратури.

Перелік, утворення, реорганізація та ліквідація спеціалізованих прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором.

Особливості організації і діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури визначені статтею 8-1 цього Закону. Утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, визначення її структури і штату здійснюються Генеральним прокурором за погодженням з Директором Національного антикорупційного бюро України.

Офіс Генерального прокурора є органом прокуратури вищого рівня щодо обласних та окружних прокуратур, обласна прокуратура є органом прокуратури вищого рівня щодо окружних прокуратур, розташованих у межах адміністративно-територіальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної обласної прокуратури.

5. Єдність системи прокуратури України забезпечується:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;

- 2) єдиним статусом прокурорів;
- 3) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
- 4) фінансуванням прокуратури виключно з Державного бюджету України;
- 5) вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування.

У системі прокуратури може запроваджуватися спеціалізація прокурорів.

Офіс Генерального прокурора організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури, забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань та його ведення органами досудового розслідування, визначає єдиний порядок формування звітності про стан кримінальної протиправності і роботу прокурора з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури, а також здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора.

Офіс Генерального прокурора очолює Генеральний прокурор, який має двох перших заступників та заступників, а також заступника Генерального прокурора - керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

У структурі Офісу Генерального прокурора утворюються департаменти, управління, відділи, а також Генеральна інспекція. Управління та відділи можуть бути самостійними або входити до складу департаменту (управління). Положення про самостійні структурні підрозділи Офісу Генерального прокурора затверджуються Генеральним прокурором.

В Офісі Генерального прокурора утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) Спеціалізована антикорупційна прокуратура, на яку покладаються такі функції:

- 1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
- 2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;
- 3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями, а також представництво у межах своєї компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

У межах реалізації своїх функцій Спеціалізована антикорупційна прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

Адвокатська практика.

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Адвокатура (лат. *advokatus dvocere* – закликаю на допомогу). Адвокатура України – це добровільне професійне громадське об'єднання, покликане сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Адвокатська діяльність - незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Адвокатська діяльність важлива для громадян будь-якої держави. Це права гарантія захисту прав людини, надання їй правової допомоги. Відносно правоохоронних органів, суду, адвокатура виконує контрольну-стимулюючу функцію. Участь адвоката змушує їх працювати більш якісно.

Важлива роль адвокатської роботи в системі економічних відносин, пов'язаних з розподілом спадщини або майна подружжя; приватизацією житла; невиконанням контрактів тощо. Виникають нові види юридичних послуг: розробка установчих документів; реєстрація юридичних осіб; правове супроводження ліцензування, договорів з нерухомістю; правове супроводження аудиту; допомога у поверненні боргів (колекторська діяльність).

Адвокат - фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

2. Не може бути адвокатом особа, яка:

1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також нетяжкого злочину, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;

2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;

3) позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, - протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;

4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, дізнавача, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, - протягом трьох років з дня такого звільнення.

3. Для цілей статті 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»:

1) повна вища юридична освіта - повна вища юридична освіта, здобута в Україні, а також повна вища юридична освіта, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку;

2) стаж роботи в галузі права - стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею повної вищої юридичної освіти.

Несумісною з діяльністю адвоката є:

1) робота на посадах осіб, зазначених у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України "Про запобігання корупції";

2) військова або альтернативна (невійськова) служба;

3) нотаріальна діяльність;

4) судово-експертна діяльність.

Вимоги щодо несумісності з діяльністю адвоката, передбачені пунктом 1 цієї частини, не поширюються на депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі).

У разі виникнення обставин несумісності, встановлених частиною першою цієї статті, адвокат у триденний строк з дня виникнення таких обставин подає до ради адвокатів регіону за адресою свого робочого місця заяву про зупинення адвокатської діяльності.

Нотаріальна практика.

Назва нотаріус походить від слова нота (лат. – знак). Нотаріус – людина, яка пише знаки. Нотаріальна діяльність – важливий елемент у ланцюгу юридичних дій та процедур. У багатьох життєвих ситуаціях без нотаріуса не обійтись. Наприклад, засвідчення достовірності фактів, документів; купівля-продаж майна тощо.

Нотаріальна діяльність забезпечує виконання засвідчуваної та контрольно-реєстраційної функції під час виконання юридичних справ.

Завдання нотаріуса: перевірка справжності документів, фактів, дій, засвідчення їх реальності та надання їм юридичної сили.

Нотаріат – це система органів та посадових осіб, на яких покладено обов'язок засвідчувати права та факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріат в Україні - це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

На нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах або займаються приватною нотаріальною діяльністю, законом може бути покладено вчинення інших дій, відмінних від нотаріальних, з метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріуси можуть проводити медіацію у порядку, визначеному законом, за умови проходження ними базової підготовки медіатора.

Закон України «Про нотаріат» передбачає дві форми нотаріату: державний і приватний нотаріат. В своїй діяльності вони керуються одними нормативними актами.

Нотаріус - це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом може бути громадянин України, якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра, який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори - не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку (крім ре-

абілітованої особи), особа, дієздатність якої обмежена, або особа, визнана недієздатною.

Нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім виконання функції медіатора, викладацької, наукової і творчої діяльності, а також діяльності у професійному самоврядуванні нотаріусів.

Реєстраційна справа приватного нотаріуса зберігається і ведеться відповідним територіальним органом Міністерства юстиції України. Нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності.

Нотаріальна таємниця - сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо.

Нотаріус та особи, зазначені у статті 1 цього Закону, а також помічник нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням з документами і нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялась.

Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, на осіб, залучених для вчинення нотаріальних дій у якості свідків, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці.

Особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

Практика юридичної служби.

Юридична консультативна діяльність – це діяльність юристів, основною функцією яких є правове забезпечення підприємств, організацій, установ, які користають послугами юрисконсульта.

Юридичні консультації – поради, висновки з питань права; підготовка проєктів документів, їх візування, доповнення; перевірка фінансової надійності клієнтів; профілактична робота; виховна правова робота; представлення та захист інтересів організацій, підприємств, установ в суді, інших органах тощо.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 1040 від 2008 року «Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації» на посаду керівника, заступника керівника, головного спеціаліста, провідного спеціаліста або спеціаліста юридичної служби органу виконавчої влади призначається особа, яка відповідає загальним вимогам, установленим Законом України «Про державну службу», та спеціальним вимогам, визначеним суб'єктом призначення з урахуванням рекомендацій, затверджених НАДС (крім посад юридичної служби, які заміщуються військовослужбовцями, особами рядового і начальницького складу або особами, яким присвоюються спеціальні звання, вимоги до яких визначаються спеціальним законодавством).

На посаду керівника юридичної служби підприємства призначається особа, яка здобула ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра*, з досвідом роботи за фахом не менш як два роки.

Керівник юридичної служби:

- 1) забезпечує виконання завдань, покладених на юридичну службу;
- 2) здійснює контроль та координує діяльність юридичних служб підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади;
- 3) подає пропозиції керівникові органу виконавчої влади, підприємства щодо прийняття на роботу, переведення, звільнення працівників юридичної служби, керівників і працівників юридичної служби підприємства, що належить до сфери управління органу виконавчої влади, їх заохочення або притягнення до відповідальності згідно із законодавством.

Юридична служба підприємства відповідно до покладених на неї завдань:

- 1) забезпечує правильне застосування на підприємстві нормативно-правових актів та інших документів, подає керівникові пропозиції щодо вирішення правових питань, пов'язаних з діяльністю підприємства;
- 2) розробляє та бере участь у розробленні проєктів актів та інших документів з питань діяльності підприємства;

3) проводить юридичну експертизу проектів актів та інших документів, підготовлених структурними підрозділами підприємства, погоджує (візує) їх за наявності віз керівників заінтересованих структурних підрозділів або осіб, що їх заміщують. У разі виявлення невідповідності проекту акта чи іншого документа вимогам законодавства подає заінтересованому структурному підрозділу вмотивовані пропозиції щодо приведення його у відповідність із законодавством;

4) проводить разом із структурними підрозділами підприємства роботу з перегляду згідно з її компетенцією актів та інших документів з метою приведення їх у відповідність із законодавством;

5) інформує керівника підприємства про необхідність вжиття заходів для внесення змін до актів та інших документів, визнання їх такими, що втратили чинність, або скасування;

6) організовує роботу, пов'язану з укладенням договорів (контрактів), бере участь у їх підготовці та здійсненні контролю за виконанням, дає правову оцінку проектам таких договорів (контрактів). Проекти договорів (контрактів) погоджуються (візуються) юридичною службою за наявності віз керівників заінтересованих структурних підрозділів або осіб, що їх заміщують;

7) бере участь у забезпеченні захисту майнових прав і законних інтересів підприємства в разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань;

8) організовує претензійну та позовну роботу, проводить аналіз її результатів;

9) здійснює контроль за дотриманням структурними підрозділами встановленого на підприємстві порядку пред'явлення і розгляду претензій;

10) сприяє своєчасному вжиттю заходів до усунення порушень, зазначених у судових рішеннях, відповідних документах правоохоронних і контролюючих органів;

11) подає керівникові підприємства: пропозиції щодо удосконалення правового забезпечення діяльності підприємства;

висновки стосовно правомірності списання матеріальних цінностей, дебіторської заборгованості, непродуктивних витрат та правову оцінку фактам нестач, крадіжок, безгосподарності, випуску недоброякісної продукції, псування майна;

12) розглядає матеріали про відшкодування матеріальної шкоди за рахунок винних осіб, що готуються відповідними структурними підрозділами на

основі економіко-правового аналізу даних бухгалтерського обліку і статистичної звітності, інших документів фінансово-господарської діяльності підприємства та матеріалів перевірок, проведених правоохоронними і контролюючими органами;

13) сприяє дотриманню законності у реалізації прав трудового колективу підприємства під час вирішення виробничих та соціальних питань;

14) разом із заінтересованими структурними підрозділами підприємства бере участь у підготовці заходів щодо зміцнення трудової дисципліни, забезпечення охорони праці на виробництві;

15) надає правову допомогу працівникам підприємства, які потребують соціального захисту;

16) забезпечує правильне застосування норм трудового, житлового, пенсійного та іншого законодавства, що стосуються прав і законних інтересів працівників підприємства, подає пропозиції керівникові підприємства щодо поновлення порушених прав;

17) веде облік актів законодавства і міжнародних договорів України, забезпечує підтримання їх у контрольному стані та зберігання;

18) збирає інформацію про офіційне оприлюднення актів законодавства в друкованих виданнях;

19) організовує і проводить роботу, спрямовану на підвищення рівня правових знань працівників підприємства, роз'яснює практику застосування законодавства, надає консультації з правових питань;

20) надає правову допомогу в процесі створення, освоєння та впровадження науково-технічних розроблень, новітніх технологій, а також у здійсненні заходів щодо поліпшення якості продукції, робіт, послуг.

Покладення на юридичну службу (крім юридичних служб місцевих держадміністрацій) обов'язків, що не належать або виходять за межі її компетенції, не допускається.

Приватна юридична практика.

Приватні юристи не є представниками держави. Вони незалежні, покликані захищати інтереси своїх клієнтів. З економічної точки зору клієнт – це покупець послуг юриста. Як і будь-який інший продавець, юрист, який хоче домогтися успіху, повинен привернути до себе клієнтів, задовольнити їх потреби і отримати плату за свою працю. Незалежність від держави юриста, займається приватною практикою, є визначальним фактором. Приватні юристи (нотаріус, адвокат) не користуються дотаціями з боку держави. Послуги такого юриста

необхідні суспільству, функціонуючому відповідно до норм права. У ділових аспектах приватної практики юрист повинен керуватися звичайними ринковими принципами.

нині в Україні приватна практика представлена в таких формах:

- одноосібна практика: один юрист має свій особистий офіс;
- спільне користування офісом: два або більше юристів використовують одне приміщення і приймають участь в деяких витратах, проте мають своїх клієнтів і ведуть індивідуальний рахунок своїм доходам. Це найменш вдала форма, оскільки часто юристи, які працюють за угодою про спільне користування офісом, психологічно несумісні. Психологічна сумісність є однією з основних передумов створення юридичної фірми;
- юридична фірма: два або більше юристів використовують одне приміщення, поділяють витрати, клієнтів і доходи.

Переваги одноосібної приватної юридичної практики:

- 1) можливість юристу самостійно приймати рішення про тривалість часу своєї роботи та її розпорядку, оскільки поруч немає інших членів фірми, які пред'являли б претензії з цього питання;
- 2) право самому вибирати клієнтів і справи, не вступаючи в сутички з інтересами інших членів фірми у випадках:
  - а) небажання відмовити клієнту;
  - б) бажання відмовити клієнту, але вимушеність працювати з ним на прохання іншої юриста ;
- 3) отримання всього заробленого гонорару.

Недоліки одноосібної приватної юридичної практики:

- 1) відсутність допомоги у випадку великої завантаженості роботою ;
- 2) самостійний пошук клієнтів;
- 3) самостійне несення витрат на обладнання та інші матеріали, що може збільшити вартість одноосібної практики;
- 4) самостійне вирішення адміністративних питань в офісі (аж до виправлення непрацюючого телефону);
- 5) у разі малого досвіду немає безпосередньої можливості передати великі і складні справи досвідченому юристу або проконсультуватися з ним;
- 6) вимушеність займатися невеликими справами, оскільки клієнти для вирішення складних питань звертаються у великі юридичні фірми.

Переваги приватних юридичних фірм:

- 1) можливість спеціалізуватися в певних галузях права, що підвищує рівень послуг клієнтам і дає задоволення самим юристам;
- 2) можливість кваліфікованим юристам, які не вміють залучати клієнтів, отримувати достатній обсяг роботи за допомогою інших юристів;
- 3) можливість розподіляти вартість приміщення, обладнання та інших витрат між співробітниками, а також значна ймовірність фірми отримати кредит;
- 4) забезпечення кожному юристу більш надійного заробітку за допомогою розподілу доходів юридичної фірми;
- 5) можливість займатися справою різними юристам у разі отримання дозволу суду або згоди від клієнта, що не пов'язує юристів плануванням роботи, характерним для одноосібно практикуючих юристів;
- 6) можливість мати поруч джерело інформації-колегу, до якого можна звернутися за порадою при розгляді складних правових питань.

Недоліки приватних юридичних фірм:

- 1) втрата частини своєї незалежності, оскільки фірми вимагають групового прийняття рішень;
- 2) неможливість отримати зароблені великі персональні гонорари через необхідність вносити їх в загальний дохід фірми, що розподіляється між її членами;
- 3) збільшення обсягу управлінської діяльності у зв'язку з розширенням юридичних фірм та потреба у вдосконаленні управлінських систем.

Основна частина юридичної практики ведеться юридичними консультаціями, об'єднаними в рамках колегій адвокатів. Як правило, в консультації працює від 10 до 25, іноді менше адвокатів. Загальна чисельність адвокатури за останні кілька років збільшилася в 2,5-3 рази.

Придбана можливість для юристів України займатися приватною юридичною практикою вимагає від них навичок і знань, необхідних в умовах сучасної економіки.

Ефективність і якість юридичної практики-державної і приватної, необхідних для розвитку громадянського суспільства і твориться правової держави, значною мірою залежать від рівня юридичної освіти та стану розвитку юридичної науки.

Структура та зміст юридичної практики.

Структура юридичної практики - це її побудова, розташування основних елементів, які забезпечують її цілісність, збереження властивостей і функцій.

Системний підхід у дослідженні юридичної практики дозволяє розглянути її не тільки як процес, а й як сукупність складових елементів статичного та динамічного походження. Серед структурних елементів юридичної практики виділяють суб'єкт, об'єкт, юридичні дії і операції, засоби, способи, методи (технологію) та результати юридичної практики.

Одним із центральних, інтегруючих елементів юридичної практики є її суб'єкт, природа якого може розглядатися в організаційно-структурному та особистісному аспектах. В організаційно-структурному плані в якості суб'єктів юридичної практики виступають професійні юристи, їх об'єднання й організації як державного, так і недержавного характеру, з чітко визначеним правовим статусом, наділені компетенцією приймати юридично значущі рішення і виконувати публічні завдання та функції. Органи та установи юридичного профілю створюються і діють на основі Конституції, законів, інших нормативно-правових актів, статутів, якими визначаються цілі, завдання та основні напрями їхньої діяльності.

Особистісний підхід передбачає наявність професійно-правових, соціально-психологічних, моральних та інших властивостей у робітників установ юридичного профілю. Законотворчість, застосування і тлумачення норм права та інші види юридичної практики потребують відповідних правових знань, високого рівня загальної і правової культури, досвіду роботи, вміння вирішувати соціальні конфлікти, додержання моральних принципів, норм службового етикету. Крім того, юристи повинні мати й іншу спеціальну підготовку і професійно орієнтуватися в питаннях економіки, фінансів, бухгалтерії, екології, знати сучасні методи управління і господарювання.

Об'єкт юридичної практики - це те, на що спрямована юридична діяльність, тобто численні і різноманітні суспільні відносини. Оскільки основна мета юридичної практики - перетворення, закріплення, охорона, відновлення відносин між людьми, то ці відносини, включені до конкретного юридичного процесу, є первинним, безпосереднім об'єктом. Але у зв'язку з тим, що люди вступають у взаємні відносини з метою задоволення своїх потреб (кожна з яких предметна і конкретна), необхідно виокремлювати вторинні об'єкти практики, а саме: предмети об'єктивної та суб'єктивної реальності, процеси, стани природного середовища, матеріальні і нематеріальні блага. Це можуть бути, наприклад, юридичні документи, правовий статус суб'єктів права, правосвідомість, дії суб'єктів права, щодо яких здійснюється правовий вплив.

Динамічну, активну сторону юридичної практики складають юридичні дії та операції. Юридичні дії - це виражені зовні, соціально-перетворюючі акти суб'єктів, які тягнуть певні юридичні наслідки. Юридичні дії складають основу юридичної практики і вимагають наявності спеціальних знань, навичок, професіоналізму. Найважливішими юридичними діями є: складання юридичних документів (позов до суду, договір, протокол про адміністративне правопорушення та ін.); виступи в юридичних установах (наприклад, виступ в якості захисника або обвинувача, експерта, представника юридичної особи та ін.); юридичне консультування (надання порад, рекомендацій, визначення перспектив розгляду юридичної справи тощо); тлумачення текстів юридичних документів (уясування їх істинного змісту, роз'яснення термінів, словосполучень, теоретичних конструкцій, конкретизація вимог правових норм); правове виховання і пропаганда правових знань (виступи з лекціями перед населенням, правова агітація, відповіді на юридичні питання в засобах масової інформації) та ін. Сукупність пов'язаних між собою дій, об'єднаних загальною чи локальною метою і спрямованих на вирішення відносно відокремленого в межах юридичного процесу завдання, складає юридичну операцію. Так, розгляд і вирішення юридичної справи передбачають цілий комплекс юридично значущих дій - операцій: аналіз фактичних обставин і юридичну кваліфікацію справи, тлумачення норм права, які застосовуються в даному випадку, обґрунтування і винесення рішення, доведення його до відома зацікавлених суб'єктів тощо.

Із змістовної сторони юридичні дії та операції бувають правотворчими, правотлумачними, правореалізуючими, правозастосовними та ін. За способом здійснення розрізняють: гносеологічні дії (спрямовані на отримання знань про реальну дійсність); соціально-комунікативні дії (власно-комунікативні та організуючі); реально-перетворюючі та інші дії. Поділ норм права на матеріальні і процесуальні дає підстави для виокремлення матеріальних і процесуальних дій. Серед останніх можна виділяти групи слідчих, судових та інших дій. Дії та операції можуть здійснюватися безпосередньо суб'єктом або за його дорученням іншим компетентним органом.

Значна частина юридичних дій та операцій реалізується за допомогою знакових систем - усних та письмових. Засоби юридичної практики - це предмети (явища, процеси), за допомогою яких забезпечується досягнення мети, отримання необхідного результату. Прикладами засобів є норми права, правові категорії, юридична техніка. Вони застосовуються при здійсненні юридичних дій та операцій, прийнятті та оформленні рішень, вивченні матеріалів юридичної

практики, дослідженні конкретних соціальних ситуацій, для задоволення інших потреб та інтересів в юридичній діяльності. Ці предмети виступають також як засоби збору та обробки інформації, засоби захисту чи охорони (аудіо-, відео-техніка, речові докази, зброя тощо). Вибір засобів детермінований видом юридичної практики. Окремі з них мають статус, закріплений нормативними актами, є обов'язковими для використання в певних ситуаціях (наприклад, застосування звукозапису і відеозапису під час досудового і судового слідства регламентується Кримінальним процесуальним кодексом України).

Значна кількість засобів юридичної діяльності розробляється юридичною наукою (наприклад, правові категорії, засоби законодавчої техніки, правила тлумачення норм права розробляються теорією держави і права) і сприймається юридичною практикою. Усе більш широке використання отримують комп'ютерні засоби юридичної діяльності, які дозволяють значно підвищити інформаційний рівень суб'єктів, оперативно орієнтуватися в законодавчій базі і практиці вирішення юридичних справ. Також розвивається штучний інтелект.

Засоби юридичної роботи поділяють на спеціально-юридичні та технічні; матеріальні та інтелектуальні; прості та складні; усні та письмові; імперативні та диспозитивні. У своїй сукупності вони складають важливий компонент змісту законотворчої, інтерпретаційної, правозастосовної, контрольної техніки.

В якості самостійних елементів структури юридичної практики виступають

Основні функції юридичної практики.

Соціальне призначення юридичної практичної діяльності, її місце і роль у правовій системі відображаються в її функціях - основних напрямках впливу юридичної практичної діяльності на інститути права та суспільні відносини. Функції юридичної практичної діяльності поділяють на соціальні й спеціально-правові.

До соціальних функцій юридичної практичної діяльності належать:

- ідеологічна,
- економічна,
- політична,
- управлінська,
- виховна та ін.

Спеціально-правові функції юридичної практичної діяльності - це напрями її власне правового впливу на суспільні відносини - регулятивного й охоронного, зокрема реалізація регулятивної функції спрямована на забезпечення упо-

рядкування нормальних, позитивних, корисних соціальних взаємодій суб'єктів права, а охоронна функція - на захист позитивних соціальних взаємодій від соціально шкідливих і небезпечних діянь людей, їх об'єднань, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права.

Принципи та завдання юридичної практичної діяльності.

Принципи юридичної практичної діяльності - це основні засади, вихідні положення, ідеї, які є орієнтирами, вимогами її здійснення, відбивають сутнісні властивості права. Принципи юридичної практичної діяльності похідні від принципів права, конкретизують і деталізують їх.

Принципам права притаманна властивість універсального та абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості і т. ін. Правові принципи є синтезуючими засадами, об'єднувачими зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ. Ці принципи визначають основи не тільки юридичної практичної діяльності, а й нормоутворюючої і правозастосовної діяльності, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правності (правової природи) рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру.

Принципи права:

- здійснюють універсальне й узагальнене закріплення основ суспільного ладу;
- забезпечують одноманітне формулювання норм права та їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших видів правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системоутворюючого і т. ін.),
- безпосередньо впливають на виникнення і стале існування конкретних правових відносин, природних прав і обов'язків людини;
- у розвинутих правових системах правові принципи найчастіше відіграють роль перехідної ланки від суспільних відносин до систем права і правового регулювання.

Принципи права існують у вигляді вихідних засад правових теорій і концепцій або як правові орієнтації суб'єктів права, зміст правових норм чи їх угруповань, вимоги правового регулювання, правові цінності, а також набувають відображення у формально-юридичному аспекті в нормах права завдяки їх

формулюванню в статтях нормативно-правових актів чи деталізацію у групі норм права і відображення у відповідних статтях нормативно-правових актів.

Принципи права поділяють на соціально-правові і спеціально-правові. Соціально-правові принципи відображають систему цінностей, що властиві суспільству і мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення (домінування загальнолюдських цінностей над інтересами класів, націй і т. ін., єдність суспільних і особистих інтересів). Спеціально-правові принципи узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища і поділяються на загально-правові, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи інститутів, а також принципи правової діяльності, окремих її видів, зокрема юридичної практичної діяльності.

До загальноправових принципів належать:

- принцип гуманізму - домінування у формуванні та функціонуванні правової системи, правовій та юридичній діяльності невід'ємних природних прав і свобод людини;
- принцип рівності громадян перед законом - усі громадяни незалежно від національної, статевої, релігійної та іншої належності, службового становища мають рівні загальногромадянські права і обов'язки, несуть рівну відповідальність перед законом;
- принцип демократизму - право, законодавство адекватно відображають волю народу, формуються через безпосередню і посередню форми демократії, а інститути права повинні забезпечувати адекватну реалізацію волі народу;
- принцип правності (законності) - здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадянського суспільства, громадян на основі та відповідно до норм права, природних прав і обов'язків людини;
- принцип взаємної відповідальності держави і особи - не тільки особа відповідальна перед державою, а й держава перед особою.

Принципи юридичної практичної діяльності, конкретизуючи принципи права щодо професійної діяльності юристів:

- у концентрованому вигляді визначають її основні властивості;
- відбиваються і конкретизуються у нормативно-правових актах, професійних деонтологічних кодексах, правосвідомості юристів і суспільства в цілому;
- є критеріями оцінки власне самої діяльності, її результатів, рівня професійної культури юристів, основою їх юридичного професійного практичного мислення;

- забезпечують результативний, ціннісно-орієнтаційний, інформаційний, психологічний вплив на процес взаємовідносин юристів з іншими суб'єктами, ведення юридичних справ, прийняття рішень, особливо у випадках, не врегульованих правовими корпоративними, деонтологічними та іншими професійними нормами.

До основних принципів юридичної практичної діяльності належать:

- верховенство права;
- правність (законність) діянь юриста та його рішень;
- рівність суб'єктів перед законом та правом;
- незалежність юриста при веденні юридичної справи від власних інтересів та зовнішнього тиску;
- неупередженість;
- обґрунтованість рішень;
- професіоналізм (компетентність);
- справедливість;
- гуманізм;
- повага до особи, її прав та свобод, права в цілому;
- поєднання гласності та конфіденційності.

Принципи окремих видів юридичної практичної діяльності безпосередньо визначені у відповідних законах та інших нормативно-правових актах.

Враховуючи суспільну важливість судочинства, його засади визначено Конституцією України, в статті 129 якої вказується: суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Основними засадами судочинства є:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов'язковість судового рішення.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

За неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Мета юридичної практичної діяльності - захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права, сприяння визнанню й домінуванню загальнолюдських цінностей та права у суспільстві, забезпечення правності діянь суб'єктів права та охорона правопорядку. Мета юридичної практичної діяльності конкретизується у її завданнях, які нормативно визначені у відповідних законах:

- до основних завдань адвокатури належить сприяння захисту прав, свобод, представництво законних інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, а також надання їм іншої юридичної допомоги;

- основними завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;

- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

- 3) протидії злочинності;

- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги

- на Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Співвідношення юридичної науки та юридичної практики.

Активною силою в процесі сприйняття законодавством даних практики є юридична наука.

Теоретичні знання не тільки грають інформаційну та прикладну роль, але й забезпечують остаточну "відпрацювання" положень практики, формулювання їх як юридичних норм, введення в єдину правову систему. Тут спостерігається

цікава закономірність: чим нижчий ступінь об'єктивізації юридичної практики, тим незамінним і відповідальніше роль науки у своєчасності, повноті і точності обліку потреб і потреб практики.

Юридична практика - це діяльність компетентних органів і суб'єктів з видання, тлумачення і реалізації юридичних приписів, узята в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом.

Юридична наука - це суспільна наука, яка вивчає право як особливу систему соціальних норм, і різні аспекти правозастосовчої діяльності.

Функціонування юридичної практики неможливо без наявності юридичної науки, тому як будь-яка практика, у тому числі і юридична, ґрунтується на теоретичних знаннях. Юридична наука вивчає право в самому широкому сенсі, як соціальне явище, покликане регулювати суспільні відносини, накопичує юридичні знання з найдавніших часів. Юридична практика реалізує, застосовує ці знання в теперішньому часі, "підганяючи" їх під вимоги і потреби сучасного суспільства.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

ПІДГОТУЙТЕ ПРЕЗЕНТАЦІЮ НА ТЕМУ:

1. Особливості та сучасний стан юридичної науки.
2. Перспективні напрями розвитку юридичної науки.
3. Класифікація юридичної практики та її сучасний стан.
4. Охарактеризуйте один з видів юридичної практики (за власним вибором). Надайте основні характеристики. В чому її відмінність від інших видів (позитивні сторони та ризики) ?

Практичне завдання 1

1. Визначити тему та обґрунтувати актуальність власного наукового дослідження.
2. Чи узгоджується тема з Пріоритетними напрями розвитку правової науки на 2021-2025 роки?

ПИТАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ

1. Надайте визначення поняття «наукова теорія».
2. Надайте визначення поняття «юридична наука».
3. Назвіть та охарактеризуйте специфічні ознаки наукової теорії.
4. Назвіть предмет та об'єкт юридичної науки.
5. Яке місце займає юридична наука у системі соціальних наук.
6. В чому полягає практичне значення загальнотеоретичного юридичного знання. Обґрунтуйте свої висновки.
7. Назвіть специфіку та перспективні напрями розвитку юридичної науки.
8. В чому відмінність юридичної практики від юридичної науки?

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ:

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України № 848-VIII від 26.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23 лютого 2006 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
5. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Про прокуратуру України: Закон України № 1697-VII від 14.10.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
7. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18.03.2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
8. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України № 1798-XII від 6 листопада 1991 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
9. Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-VIII від 13.07.2017 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
10. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України № 2747-IV від 6 липня 2005 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
11. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
12. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
13. Про нотаріат : Закон України № 3425-XII від 02.09.1993 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
14. Про державну службу Закон України № 889-VIII від 10.12.2015 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
15. Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації: постанова Кабінету Міністрів України № 1040 від 26.11.2008 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-%D0%BF#Text>

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д та ін., за заг. ред. Панченко В. І. Прикладна етика. - Навчальний посібник. - К.: «Центр учбової літератури», 2012. - 392 с. Режим доступу: http://www.big-library.com.ua/book/45_Prikladna_etika.

2. Бруханський Р. Ф. *Методологія наукових досліджень і викладання облікових дисциплін: конспект лекцій (для студентів спеціальності «Облік і оподаткування»)* / Р. Ф. Бруханський. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 114 с. URL: [http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve /49550 /%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf](http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf)
3. Гоменюк З. П. *Концепція правової держави Б. Кістяківського: Філософсь-ко-правові виміри. Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.12. Львів, 2018. 19 с.*
4. Дідич Т.О. *Сучасне правоутворення як основа розвитку прав людини* / Т.О. Дідич // *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти: зб. тез доповідей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (11-12 грудня 2009 р.)*. – Суми, 2009. – С. 16-19.
5. Дністрянський С. С. *Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага: Наклад Українського університету у Празі, 1923. 400 с.*
6. Кравчук М. В. *Теорія держави права (опорні конспекти): навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Кравчук. – Вид. 3-є, переробл. й доповн. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 524 с. 2.*
7. Лудченко А.А. *Основы научных исследований* / Лудченко А.А., Лудченко Я.А., Примак Т.А.; К.: О-во «Знання», КОО, 2001. 113 с.
8. Машков А.Д. *Теорія держави і права* URL: http://pidruchniki.com/2015073165661/pravo/teoriya_derzhavi_i_prava
9. Машков А. *Проблеми теорії держави і права. Основи.* URL: [http://pidruchniki.com/19570411/pravo /spivvidnoshennya_teoriyi_derzhavi_prava_deyakimi_yuridichnimi_neyuridichnimi_sotsialno-gumanitarnimi_naukami](http://pidruchniki.com/19570411/pravo/spivvidnoshennya_teoriyi_derzhavi_prava_deyakimi_yuridichnimi_neyuridichnimi_sotsialno-gumanitarnimi_naukami)
10. *Мультимедійний підручник з навчальної дисципліни «Юридична де-онтологія»* / Гусарев С.Д., Мінченко О.В., Свиридюк Н.П., Старицька О.О., Колючий С.М., Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2015 URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/JD_book/authors/autor_kol.html
11. *Найбільш розповсюджені методи пізнання державно-правової дійсності, їх загальна характеристика* URL: <http://infopedia.su/8x7920.html>
12. *Поняття і предмет філософії права* URL: <http://allrefrs.ru/1-37978.html>
13. *Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]*. – 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. – 420 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/25430/1/Microsoft%20Word%20-%20%D0%9F%D0%A2%D0%94%D0%9F%20%D0%92%D0%90%D0%A0%2021_%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%81_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9A%D0%90_____.pdf
14. *Проблеми належності, допустимості, доцільності та істинності методу юридичного дослідження* URL: <http://allrefrs.ru/1-37982.html>
15. *Система юридичних наук* URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/017.php>
16. Скакун О. Ф. *Теорія права і держави : підручник, 4-тє вид., стереотипне.* Київ: Алерта, 2021. 528 с.

17. Словник іншомовних слів URL: [https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry= %D2%E5%E5%F0%B3%FF](https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D2%E5%E5%F0%B3%FF)
18. Теорія держави і права URL: https://pidru4niki.com/15060913/pravo/ponyattya_etapi_protsestu_pravoutvorennya
19. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
20. Тернавська В.М. Принципи сучасної правової політики України URL: [http://webcache.googleusercontent.com /search?q=cache:20IAO1KkOYIJ:pd.onu.edu.ua /article/view /149511 /150804&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:20IAO1KkOYIJ:pd.onu.edu.ua/article/view/149511/150804&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua)
21. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень/ Цехмісторова Г.С. – К.: Слово, 2003. – 240с.
22. Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті професора Ю. М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народження доктора юридичних наук, професора Ю. М. Оборотова) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 вересня 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія» ; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. – Одеса : Фенікс, 2021. – 320 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16010/NU_OUA_Konf_Oborotov_Print%283%29%2B.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Лекція № 2.

ТЕМА: ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНИХ НАУК

/2 години/

Лекція базується на:

1. Андрейцев В. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу / В. Андрейцев. URL: <http://library.uira.edu.ua>.
2. Важинський С.Е., Щербак Т.І. В 12 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Гуменюк Тетяна КОНЦЕПТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ // ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. 2018. №4. С. 188- 192. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/32.pdf>
4. Гусарев С. Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні / С. Д. Гусарев, Г. Г. Потапов // *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 35-40.
5. Дудченко В. В. Традиції та новації сучасної юридичної науки / В. В. Дудченко. Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 жовтня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 14-17.
6. Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко. *Юридичний вісник*. 2016. № 3(40). С. 32-39.
7. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21.
8. Котова Л.В., Розовський Б.Г., Шаповалова О.В., Арсентьева О.С. Про стан та перспективи розвитку освітніх програм за спеціальністю 081 «Право» у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів, студентів, науковців, 19-20 трав. 2021р., ч. 1, Сєверодонецьк, 2021. С. 14-20 URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf>
9. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// *НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. № 4. 2011. С.33-43
10. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи / Л. Луць. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 20-26.
11. Методологія наукових досліджень у галузі: URL: навч. посіб. для студ. спеціальності 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології» / уклад.: Н.І. Бурау, В.С. Антонюк, Д.О. Півторак. – Електронні текстові дані (1 файл: 0,4 Мбайт). КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. - 58 с.
12. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни студентами спеціальності 081 «Право»// Укладач: Гладкий С.О., д.ю.н., професор, професор кафедри правознавства ВНЗ

Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». – Полтава-2016. - 260 с.

13. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // *Право України*. 2010. № 4. С. 133-142.

14. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин. *Право України*. 2010. №3. С. 24-36.

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання про методологію пізнання права, що сприяє розвитку теорії і практики реалізації права, у тому числі його трансформації та удосконалення; про поняття та класифікацію, значення дослідницьких принципів науки, методів наукового пізнання;

- **розвиваюча:** розвиток уявлень щодо концептуальних та методологічних засад наукового пізнання та здійснення наукових досліджень щодо розуміння сутності права та розвитку юридичної науки;

- **практична:** формування здатності застосовувати методи філософського і міждисциплінарного дослідження, використовувати релевантний дослідницький інструментарій та методику проведення власного правового дослідження;

Міжпредметні зв'язки: філософія, політологія, соціологія, історія України, історія держави та права України, історія держави та права зарубіжних країн, історія політико-правових вчень, галузеві юридичні науки.

ТЗН: комп'ютерна презентація.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: наука, юридична наука, наукові дослідження, наукове пізнання, мислення, метод пізнання, методологія, принципи наукового пізнання, об'єкт дослідження, предмет дослідження, право, концепції юридичної науки.

ПЛАН

1. Значення методології для системи наукового знання, та її місце у цій системі. Визначення та сучасне розуміння методології науки.
2. Методологічний принцип: визначення поняття та зміст.
3. Співвідношення методології та об'єкта (предмета) дослідження.
4. Методи пізнання. Класифікація.
5. Системний підхід як загальнонауковий метод. Основні методологічні напрями, що існують у рамках юридичних наук.

1. Значення методології для системи наукового знання, та її місце у цій системі. Сучасне розуміння методології науки та її складових.

«Методологічна забезпеченість науки, точність методів наукових досліджень допомагає дослідникам відшукувати нові шляхи пізнання процесів і явищ, що вивчаються, їх адекватного відображення в системі наукових знань. Жодна галузь науки не може існувати чи розвиватися без методологічної бази.

Невипадково сьогодні методологія наукових досліджень, у тому числі, у праві набуває значної культурної цінності для сучасного суспільного розвитку та належить до фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки.

Методологія пізнання права, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння сутності даного явища. Тим самим методологія сприяє розвитку теорії і практики реалізації права, у тому числі його трансформації та удосконалення»⁶.

У широкому розумінні методологія – «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження»⁷.

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання є багаторівневий підхід, коли розрізняються: найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях.

Будь-яка методологія полягає в тому, щоб чітко визначити такі методи дослідження соціальних явищ, які, по-перше, відповідають самому об'єкту дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а, по-друге, дають теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, звернену до практики дослідження.

У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як⁸:

1) вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа;

6 Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. - № 4. – 2011. – С.33-34

7 Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М., 1964. – 48 с

8 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. –1728 с.

2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання.

Методологія виконує такі функції⁹:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Під методологічною основою дослідження розуміють основне, вихідне положення, на якому ґрунтується наукове дослідження. Методологічні основи даної науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження.

«Методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності – має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретнонаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань.

Філософська (або фундаментальна) методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності.

2. Методологічний принцип: визначення поняття та зміст.

Сучасна наука керується трьома основними принципами пізнання¹⁰:

- принципом детермінізму,
- принципом відповідності,

---

⁹ Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. - № 4. – 2011. – С.35
¹⁰ Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності: Навчальний посібник / За ред. професора Д. В. Чернілевського. – Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.

- принципом субсидіарності.

Окреслимо деякі принципи наукового пізнання, що, на нашу думку, є доволі суттєвими для кращого розуміння методологічних засад дослідження права як соціального багатоаспектного явища.

Фундаментальні принципи ґрунтуються на узагальнюючих, філософських положеннях, що відображають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. До них, зокрема, належить принцип діалектики, що відображає взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності.

Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом для всіх наук при вивченні будь-яких проблем пізнання і практики.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглянута в єдності з логікою і теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової та суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечливість між сутністю і явищем, змістом і формою, дотриматись об'єктивності при оцінюванні дійсності. Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має величезну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретнонаукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності та непротивіччя в методології.

Принцип універсальності законів світобудови. Розвиток науки загалом характеризується єдністю протилежних тенденцій – диференціації та інтеграції наукових знань. Провідними на сучасному етапі є інтеграційні процеси, що передбачають необхідність об'єднання досліджень неживої і живої природи та суспільства, вивчення їх з точки зору універсальних законів світобудови. При цьому основні закономірності соціального буття (включаючи забезпечення природо-охоронної функції держави) виступають як інобуття загальних закономірностей самоорганізації матерії, світу, світобудови, як модифікація їх фундаментальних властивостей.

Загальнонаукова методологія використовується в усіх або в переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі

понятійного апарату, чинників, передумов і підходів щодо інтерпретації досліджуваних явищ.

Принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності. Виходячи із принципу універсальності законів світобудови, можна припустити універсальність загальнонаукових методів пізнання дійсності. Це означає можливість застосовувати при дослідженні права не лише історичного, термінологічного, функціонального, когнітивного аналізу, моделювання тощо, але й синергетики, теорії хаосу, теорії катастроф та інших сучасних загальнонаукових концепцій.

Необхідно також зазначити, що право становить для дослідників складну систему. У цьому зв'язку доречно вказати на необхідність відповідного системного пізнання, що дозволяє визначити природу та характер взаємозв'язків його елементів, розкрити функціональне призначення та ефективність дії кожного з компонентів та охарактеризувати право в цілому»¹¹.

3.Співвідношення методології та об'єкта (предмета) дослідження.

Розглянемо деякі загальні визначення та поняття наукових досліджень (більш детально див. в навчальній дисципліні: «Методологія проведення та оформлення результатів наукових досліджень у сфері права»¹².

Мета наукового дослідження – це всебічне та достовірне вивчення об'єкта, процесу або явища, їх структури, зв'язків та співвідношення на основі наукових принципів і методів пізнання, а також отримання і впровадження корисних результатів. Будь-яке наукове дослідження має свій об'єкт і предмет дослідження.

Об'єкт дослідження – це матеріальна або ідеальна система.

Предмет дослідження – це структура системи, закономірності взаємодії елементів у середині системи і поза нею, закономірність її розвитку, різні властивості та якості цієї системи.

Науковий напрям – це наука або комплекс наук, у межах яких виконується певна наукова робота.

---

11 Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. - № 4. – 2011. – С.36-37

12 Конспект лекцій з дисципліни «Методологія проведення та оформлення результатів наукових досліджень у сфері права» для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня (доктор філософії / Doctor Philosophy (PhD) спеціальності 081 «ПРАВО» / Б. Розовський, Г. Татаренко, Л. Котова, О. Арсентьева, К.: СНУ ім. В. Даля, 2022. - 109 с.

Розрізняють технічні, біологічні, історичні та інші напрями з можливою їх деталізацією.

Структурні одиниці наукового напрямку: – наукові комплексні проблеми (сукупність проблем, які мають одну мету); – наукові проблеми (сукупність складних теоретичних і практичних завдань, розв'язання яких назріло в певній галузі науки); – наукові теми (складові частини проблеми або визначене коло наукових питань); – наукові питання (складові частини теми або окремі завдання конкретної теми).

Кожна наукова робота належить до певного конкретного напрямку досліджень.

Структурними одиницями наукового напрямку є комплексні проблеми, проблеми, теми і питання.

Дослідницька робота розпочинається з вибору проблеми або теми дослідження.

Проблема – форма наукового пізнання, у якій констатується недостатність досягнутого до даного моменту рівня знання.

Проблему наукових досліджень вибирають, виходячи з фахової готовності та зацікавленості: планів науково-дослідних робіт установи (науково-дослідної тематики, що передбачається планами галузевих міністерств, відомств, академій наук, закладів освіти, тематичних завдань, замовлень на проведення досліджень); цільових комплексних, галузевих і регіональних науково-технічних програм.

Наукова проблема – питання, що потребує наукового вирішення; сукупність нових діалектично складних теоретичних або практичних питань, які суперечать існуючим знанням або прикладним методикам у конкретній науці та потребують вирішення за допомогою наукових досліджень.

На основі ретельного вивчення вітчизняних та зарубіжних публікацій у вибраному та суміжних наукових напрямках формулюють основну проблему і в загальних рисах визначають очікуваний результат.

Важливим під час формулювання проблеми є вивчення стану наукових розробок у цьому напрямі, у процесі якого слід розділити:

- 1) знання, що набули загального визнання наукової спільноти та перевірені на практиці;
- 2) питання, які є недостатньо розробленими і вимагають наукового обґрунтування;

3) невирішені питання, сформульовані у процесі теоретичного осмислення, запропоновані практикою або ті, що виникли під час вибору теми. Такий підхід надає змогу з'ясувати зміст проблеми.

Розробка структури проблеми передбачає виділення тем, розділів, питань. У кожній темі виявляють орієнтовну сферу дослідження. Потім її конкретизують, провівши внутрішній причинно-наслідковий аналіз і виявивши всі змістовні сторони.

Тому виділяють похідні проблеми, кожна з яких має стати об'єктом деталізації доти, доки не будуть визначені конкретні завдання – зміст поставленої проблеми.

Важливим моментом конкретизації проблеми є обмеження кола питань, які необхідно вивчити.

Необхідно вивчити історичні аспекти та сучасний стан проблеми, оскільки це є важливим елементом пошуку правильного рішення.

Слід також виявити коло питань, які стануть відправною точкою при визначенні перспектив подальшого вивчення проблеми.

Наукова проблема має бути актуальною, науково значимою та вирізнятися новизною.

Для обґрунтування актуальності проблеми необхідне висвітлення кількох позицій, зокрема посилання на документи, у яких визначаються соціальні замовлення у сфері освіти та її практичних потреб, що характеризуються недостатністю тих чи інших наукових знань, які потребують вирішення.

Підсумуємо:

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і обирається для вивчення. Предмет дослідження – явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та розглядається як елемент, частина об'єкта дослідження.

Об'єкт і предмет дослідження, як категорії наукового процесу співвідносяться між собою, як загальне і часткове. В об'єкті виділяється його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага науковця, оскільки предмет дослідження визначає тему наукового дослідження.

4.Методи наукового пізнання. Класифікація.

«Метод – це спосіб досягнення поставленої мети. Метод об'єднує суб'єктивні та об'єктивні аспекти пізнання. Метод є об'єктивним, оскільки

дозволяє відображати дійсність та її взаємозв'язки. Отже, метод є програмою побудови і практичного застосування теорії. Одночасно з цим метод суб'єктивний, оскільки є знаряддям думки дослідника та включає в себе його суб'єктивні особливості»¹³.

«Методи досліджень бувають: загальні, що діють у всіх галузях науки і на всіх етапах дослідження; загальнонаукові, тобто придатні для всіх наук; часткові – для певних наук; спеціальні – для однієї специфічної науки. Такий поділ методів завжди умовний, оскільки в міру розвитку пізнання науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу.

Загальнонаукові методи – це система принципів, прийомів, що мають загальний, універсальний характер, є абстрактними, суворо нерегламентовані, не піддаються формалізації та математизації; використовуються в усіх чи майже в усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження.

Загальнонаукові методи поділяються на :

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент);
- методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання та ін.);
- методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод).

Кожен науковий метод має відповідати таким критеріям:

- ясність – загальнозрозумілість методу;
- детермінованість – сувора послідовність використання методу;
- націленість – підпорядкованість методу досягненню певної мети, розв'язанню певних конкретних завдань;
- результативність – здатність методу забезпечувати досягнення певної мети;
- надійність – здатність методу з великою ймовірністю забезпечувати отримання бажаного результату;
- економічність – здатність методу добиватися певних результатів із найменшими витратами засобів і часу.

---

¹³ Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

Під час дослідження окремих систем з різного виду зв'язками, що характеризуються як безперервністю та детермінованістю, так і дискретністю та випадковістю, використовуються системні методи (дослідження операцій, теорія масового обслуговування, теорія керування, теорія множин тощо)¹⁴.

РІВНІ МЕТОДІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Залежно від мети, завдання досліджень і необхідних результатів, методи наукового пізнання умовно поділяють на декілька рівнів: емпіричний, експериментально-теоретичний, теоретичний і метатеоретичний.

Методи емпіричного рівня: спостереження, порівняння, рахунків, вимірювання, тести, метод проб і помилок та ін. Методи цієї групи конкретно пов'язані з явищами, що вивчаються, і використовуються на етапі формування наукової гіпотези.

Методи експериментально-теоретичного рівня: експеримент, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, гіпотетичний, історичний та логічний методи.

«Методи теоретичного рівня: абстрагування, ідеалізація, формалізація, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аксіоматика, узагальнення та ін.

До методів метатеоретичного рівня відносять тільки діалектичний метод і метод системного аналізу. З допомогою цих методів досліджуються власне теорії й розробляються шляхи їх побудови, вивчається система положень і понять певної теорії, з'ясовуються межі її застосування, способи запровадження нових понять, обґрунтовуються шляхи синтезу декількох теорій.

У процесі розвитку технічних наук наукові дослідження виконуються на двох рівнях: емпіричному та теоретичному. Рівні відрізняються глибиною, повнотою і всебічністю дослідження об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значимості в них чуттєвого та раціонального пізнання»¹⁵.

5. Системний підхід як загальнонауковий метод. Основні методологічні напрями, що існують у рамках юридичних наук.

14 Важинський С.Е., Щербак Т.І. В 12 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – 260 с. – С.37-39.

15 Важинський С.Е., Щербак Т.І. В 12 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т.І. Щербак. – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – 260 с. – С.38-39

Системність права відображається в наступних основних ознаках¹⁶:

а) компоненти правової системи є певною цілісністю, вони з'єднані між собою за певними сутнісно-змістовими характеристиками;

б) правовій системі властива відносна самостійність, вона має можливість видозмінювати свої компоненти і створювати нові, може виступати у вигляді підсистеми іншої, об'ємнішої системи;

в) у результаті структурної упорядкованості її компонентів правова система утворює єдність, цим вона являє собою гармонійний «ансамбль», що забезпечує субординацію, ієрархічність, синхронність і стійкість функціонування;

г) сукупність зазначених ознак обумовлює основну властивість правової системи – інтегративність: кожен її компонент існує і діє лише у взаємодії з іншими, а порушення характеру та ритму дії одного компонента негайно відображається на функціонуванні інших компонентів і правової системи в цілому.

Необхідне згадати про важливість системного підходу як наукового методу пізнання права. Системно-структурний, або, як його ще називають, системний метод - сукупність методологічних підходів, прийомів і принципів вивчення та конструювання держави і права багатьох державно-правових явищ як систем.

«Системний підхід до дослідження складних динамічних цілісностей дозволяє знайти внутрішній механізм дії не тільки окремих його компонентів, а й їх взаємодії на різних рівнях. Цей метод дослідження правових явищ, на думку вченого, неодмінно передбачає їх комплексне дослідження, яке потребує, насамперед, з'ясування якостей системності та структурно-функціональних взаємодій указаних явищ»¹⁷.

Системний підхід - сукупність загально-наукових методологічних принципів, в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. Іншим є підхід представників вітчизняної юридичної науки, у розумінні яких системний метод припускає, що всі державно-правові явища розглядаються як елементи систем. Право, держава, їх структурні підрозділи є відкритими системами, що складаються із систем нижчого порядку і належать до ширших систем.

16 Керимов Д.А. Методологические функции философии права / Д.А. Керимов // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 15-22.

17 Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Джангир Аббасович Керимов: [4-е изд.] – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с. – С. 225–226, 229

Найчастіше системний метод дозволяє осягнути взаємодію держави і права як комплексний процес з усіма його проявами, простежити зв'язки між причиною і наслідком у державно-правових явищах.

У результаті узагальнення уявлень про системний підхід можна прийти до висновку про те, що його розуміння пов'язується з інтеграцією низки загальнонаукових принципів і методів досліджень чи розглядом його як одного самостійного загальнонаукового принципу.

Система – сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія; якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму (структуру системи)¹⁸.

Крім того, під системою розуміється:

- 1) значна кількість закономірно пов'язаних одних з одним елементів (предметів, явищ, поглядів, принципів тощо), що становлять певне цілісне утворення, єдність;
- 2) порядок, зумовлений планомірним, правильним розташуванням частин у встановленому зв'язку, суворій послідовності;
- 3) форма, спосіб організації чого-небудь;
- 4) сукупність господарських одиниць, установ, споріднених своїм завданням та організаційно об'єднаних у єдине ціле;
- 5) сукупність споруд, машин, механізмів, які служать єдиній меті;
- 6) те, що стало звичним, регулярним;
- 7) технічний пристрій, конструкція.

Таким чином, в основі системного підходу лежить дослідження певного об'єкта як цілісної системи, що має внутрішню структуру, поділяється на складові елементи, і завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити їх кількість, порядок організації, зв'язки та взаємодію між ними.

Тільки після цього можна всебічно і точно пізнати об'єкт. За допомогою системного підходу можуть бути досліджені найрізноманітніші явища правової дійсності. Основні засади системного дослідження¹⁹:

- а) системне дослідження характеризується підходом до досліджуваної системи як до цілого і уявленнями про середовище системи та її елементів;

18 Філософський енциклопедичний словник / [під гол. ред. В.І. Шинкарука]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с. – С.583

19 Блауберг И.В. Философский принцип системности и системный

подход / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Б.Г. Юдин // Вопросы философии. –1978. – № 8. – С. 39–52.

б) поняття системи конкретизується через поняття зв'язку; серед різноманітних типів зв'язків особливе місце посідають системоутворюючі зв'язки;

в) стійкі зв'язки утворюють структуру системи, тобто забезпечують її упорядкованість; спрямованість цієї упорядкованості характеризує організацію системи;

г) структура, своєю чергою, може характеризуватися і по горизонталі, і по вертикалі;

д) зв'язок між різними рівнями реалізується за допомогою управління

«Таким чином, в основі розуміння права як системи лежить така властивість права, як системність. Призначення системного підходу, на нашу думку, полягає не просто в констатації існування певної системи, а в аналізі таких сукупностей елементів і зв'язків між ними, які дослідник, відповідно до своїх пізнавальних завдань, розглядає саме як системи. Причому стосовно одного й того самого досліджуваного об'єкта можуть бути змодельовані різноманітні системи – залежно від обраного критерію, тобто так званої системотворчої ознаки.

Наприклад, правову систему змістовно можна уявити як сукупність правових феноменів: правові норми, правові інститути, правовідносини, правові концепції, правосвідомість, правова культура тощо.

Як зазначається у науковій літературі, метою функціонування та розвитку правової науки є вироблення знань та їх організація у відповідну систему, а також створення способів та засобів розв'язання проблем, що виникають у ході функціонування та розвитку правових явищ, зокрема і юридичної практики²⁰

Вчені (М. Козюбра²¹, Т. Гуменюк²²) вказують на те, що для юридичної науки важливо усвідомити, що в умовах формування глобального простору, наскрізних макроекономічних і правових регуляторів національний розвиток, по-перше, все більшою мірою визначається відповідними зовнішніми детермінантами (економічними, правовими, політичними, культурними); по-друге, процеси глобалізації загострюють економічну конкуренцію, яка прямо й опосередковано впливає, ускладнює й загострює політичне, правове, культурне, інформаційне суперництво, спричиняє конфлікти й протистояння між різними

20 Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи / Л. Луць // Історико-правовий часопис. – 2016. – № 2. – С. 20-26

21 Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10-21.

22 Гуменюк Тетяна КОНЦЕПТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ // ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. 2018. №4. С. 188. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/32.pdf>

країнами та їхніми правовими системами; по-третє, ланцюги детермінації в правовому розвитку з однолінійних трансформуються в дволінійні зі зворотнім зв'язком та багатоланцюгові, причинні мережі; по-четверте, формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації стрімко поширює «інформаційну причинність» у правовій системі та взаємодії правових систем (національних, міждержавних, міжнародної).

Традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державних і юридичних явищ і процесів, мають ґрунтуватися на певних принципах, а також право повинно втілювати найважливіші цінності людського буття.

Ціннісний підхід до проблем сучасного права нерозривно пов'язаний з антропологізацією правової науки і (як надзавдання) правової практики. У нашій юридичній науці з'являються перші ознаки антропологізації об'єктів дослідження, тема прав людини і правових засобів їх захисту стає пріоритетною. Права і свободи людини і громадянина – це та, можливо, єдина ціннісна система, яка здатна примирити людину з оточуючим її суспільством і з державою, подолати їх взаємне відчуження²³.

Безперечно, будь-яке наукове пізнання може бути охарактеризоване як завершене у певному сенсі, але не слід забувати, що свою повноцінність теорія набуває лише тоді, коли вона застосовується до актуальних питань практичного життя. Право не зможе стати значущим чинником упорядкування суспільних відносин, поки юридична наука, усі її галузі та напрями відповідно до особливостей свого предмета не стануть чутливими до реальних суспільних проблем, передусім інтересів пересічних людей²⁴.

Важливим аспектом розвитку сучасної юридичної науки є її соціологізація. На цьому акцентував увагу Р. А. Калюжний, визначаючи, що одним з актуальних напрямів адаптації вітчизняного правознавства до викликів сьогодення має стати соціологізація юридичних знань, що передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті – суспільства в цілому, а не лише його державної організації, опосередкованої відносинами виключно з приводу формування та реалізації державної влади²⁵.

23 Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки / Т. О. Подковенко // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 32-38

24 Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133-142.

25 Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко // Юридичний вісник. – 2016. – № 3(40). – С. 32-39

Разом з тим юриспруденція як і інша соціальна наука, не може бути пасивним відображенням дійсності, має досліджувати її з точки зору як суцього, так і з позицій належного, того, якою вона (правова дійсність) є та водночас може й повинна бути. Важливо лише, щоб компонент належності у праворозумінні, який завжди містить певний «метафізичний елемент», не перешкоджав прикладній значущості та соціальній ефективності правового регулювання²⁶.

Як зауважив Р. А. Калюжний, якщо юриспруденція і стає наукою, то наукою, варто зауважити, доволі своєрідною. Адже її роль у суспільстві ніколи не зводиться до функції пізнання правових явищ. Як би не намагалися наскільки можливо усунути сумніви у значенні тих чи інших юридичних термінів з метою виключення серйозних конфліктів між індивідами, що вступають між собою у правовідносини, у процесі застосування правових норм неминуче виникають будь-які неясності, суперечності чи прогалини, які породжують непорозуміння, свавілля сторін. Крім того, існує постійна потреба у підтримці одноманітності в правових нормах і принципах, створенні певного порядку в дії різних джерел права, виробленні суворої ієрархії серед них. Усі подібні завдання покликана вирішувати юриспруденція. Саме в цьому і полягає її роль та значення для функціонування і розвитку права²⁷.

З позицій сучасного стану правової науки *запровадження верховенства права* в національну правову систему передбачає, насамперед, висвітлення правової проблематики у контексті суспільства в цілому, а не лише його державно-владної організації, що тільки й здатне створити можливості для більш повного розуміння принципу верховенства права. Тому для досягнення соціально значимого результату в системі правового регулювання стають важливими не лише норми права як зразки поведінки, а й відповідні процедури та процес здійснення приписів правових норм, який не повинен відриватися від них, а також їх змісту²⁸.

Змістове тлумачення принципу верховенства права зумовлює потребу зміни акцентів й у тематиці правових досліджень. Право має розглядатися як продукт суспільства, насамперед взаємовідносин між соціалізованими індивідами, які набувають загальної значимості зі всіма їх публічно-владними

---

26 Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 138.

27 Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 139

28 Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко // Юридичний вісник. – 2016. – № 3(40). – С. 32-39

атрибутами. Для цього зміст поняття права має бути поширеним не лише за межі «наказу держави», а й сукупності норм права як лише потенційних, хоча й загальнообов'язкових, правил поведінки в напрямі врахування певних ненормативних (діяльнісних) аспектів, які є необхідними складниками реалізації правових норм, розуміння права як специфічної соціальної реальності²⁹.

На думку В. І. Андрейцева, значна частина правничих наукових досліджень зумовлена специфікою діяльності окремих правових інституцій та правоохоронних органів, створенням галузевих вищих навчальних закладів, що продукують науковий аналіз такої діяльності у різних сферах забезпечення прав і свобод громадян³⁰.

Ще один напрям – обумовленість напрямів розвитку юридичної науки різними типами праворозуміння.

Серед самостійних напрямів розвитку сучасного правознавства також слід виділити дослідження євроінтеграційних проблем розвитку та функціонування правової системи.

На думку С. Д. Гусарєва, основними проблемами сучасного правознавства стали євроінтеграційні проблеми розвитку правової системи, забезпечення прав та свобод, правопорядку, законності, гармонізації законодавства, підвищення рівня правової культури, які разом відбивають як соціальну проблематику кризового суспільства в Україні, так і напрями правових досліджень³¹.

Важлива роль також належить взаємозв'язку розвитку юридичної науки з основними напрямами розвитку та модернізації юридичної освіти.

Зазначимо, що на сьогодні спостерігається зміна парадигми вищої юридичної освіти на національному рівні та формується нова модель, яка має врахувати як національний досвід, так і європейські стандарти. Метою юридичної освіти є формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів і основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин. Майбутній правник повинен бути

29 Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – №3. – С. 24-36

30 Андрейцев В. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу / В. Андрейцев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.uipa.edu.ua>

31 Гусарєв С. Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні / С. Д. Гусарєв, Г. Г. Потапов // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2008. – № 4. – С. 35-40

готовим до захисту прав людини та основоположних свобод, утвердження верховенства права, будучи відданими принципам людської та професійної гідності, справедливості, рівності, неупередженості, незалежності, співпереживання та дотримання високих етичних стандартів³².

До ключових аспектів розвитку юридичної науки також слід віднести *зростання питомої ваги порівняльно-правових досліджень (компаративіських) та вдосконалення іншої правової методології*.

Як вказує В. В. Дудченко, вивчення порівняльного права дозволяє повному, нетрадиційно підходити до вивчення чинних норм національного права, які страждають від обмеженості через партикуляризм національної доктрини. Сучасне порівняльне право, акумулюючи досвід чинних правоустроїв країн світового співтовариства, дозволяє не лише використовувати різні варіанти рішень конкретної юридичної проблеми, але й розглядати їх в історичному аспекті, надаючи тим самим можливість оцінити через порівняння ефективність рішення, яке приймається на національному рівні. Це має сприяти тому, що рішення певної національної юридичної проблеми буде прийматися лише після критичної оцінки результатів дослідження того, як вирішується ця проблема в інших країнах із високою правовою культурою³³.

Методологія наукового пізнання відіграє значну роль у сприйнятті нових змін реальної соціальної дійсності, в тому числі у сфері державно-юридичних відносин в Україні. Методологія пізнання і перетворення сучасного українського права, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння даного явища, його реальної сутності. Тим самим методологія сприяє розвитку теорії права та практики, в тому числі їх трансформації й удосконалення»³⁴.

Для сучасної вітчизняної правової науки, яка приділяє певну увагу спеціальним юридичним методам, все ж важливою проблемою залишається

---

32 Котова Л.В., Розовський Б.Г., Шаповалова О.В., Арсентьева О.С. Про стан та перспективи розвитку освітніх програм за спеціальністю 081 «Право» у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів, студентів, науковців, 19-20 трав. 2021р., ч. 1, Северодонецьк, 2021. С. 14-20 URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf>

33 Дудченко В. В. Традиції та новачі сучасної юридичної науки / В. В. Дудченко // Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 жовтня 2016 р.). – Одеса, 2016. – С. 14-17.

34 Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. - № 4. – 2011. – С.41-42

методологія галузевих юридичних наук, яка є найменш досконалою. У галузевій науці відсутні спеціальні монографічні дослідження методології, часто галузеві методи підміняються загальнонауковими чи спеціальними юридичними методами, спостерігається підміна предмета пізнання предметом правового регулювання, ототожнення наукової галузі з навчальною дисципліною; часто у літературі просто подається перелік методів та описуються правові явища. Нагального розв'язання потребує і така проблема, як депарадигмальність вітчизняної правової науки: хаотичність наукових досліджень; відсутність власних фундаментальних концепцій, запозичення парадигмальних позицій із зарубіжної правової науки; відсутність сталих наукознавчих критеріїв, наукової методології тощо³⁵.

Таким чином, дослідження та розроблення методологічних проблем науки, у тому числі правової є виключно актуальним, учені-правники мають реальну можливість наукової розробки методологічних засад права на основі політико-правового плюралізму, визнання серед них певного місця і значення загальнолюдських цінностей.

Проаналізувавши думки вчених щодо особливостей розвитку сучасної юридичної науки, зазначимо наступні: 1) соціологізація сучасної юридичної науки; 2) обумовленість напрямів розвитку правознавства різними типами праворозуміння; 3) дослідження євроінтеграційних проблем розвитку та функціонування правової системи; 4) взаємозв'язок розвитку юридичної науки з основними напрямками розвитку та модернізації юридичної освіти; 5) зростання питомої ваги порівняльно-правових досліджень та вдосконалення іншої правової методології.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

Письмова відповідь або підготовка презентації.

1. Дайте характеристику методології власного дисертаційного дослідження за: – за типом праворозуміння; – за визначенням та розв'язанням проблем, які виникають в процесі євроінтеграції.

2. Сформулюйте науковий напрям, відповідно до якого проводите власні наукові дослідження. Назвіть етапи виконання власних наукових досліджень.

Практичне завдання 1

- a. Визначить об'єкт та предмет власного наукового дослідження.
- b. Визначить методи власного наукового дослідження.
- c. Складання робочої методики наукового дослідження.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які об'єктивні причини обумовлюють розвиток юридичної науки та наукового пізнання?
2. У чому полягає дослідження обсягу та структури відповідного поняття: «методології права» і «правових методів».
- d. Визначте та охарактеризуйте основні підходи до розуміння методології та її співвідношення з методикою дослідження.
4. Назвіть основні методи наукових досліджень.
5. На яких принципах ґрунтується методологія наукових досліджень?
6. У чому полягає системний метод правового дослідження?
7. У чому полягає історико-правовий метод дослідження.
8. В чому сутність методу компаративіського аналізу?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрейцев В. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу / В. Андрейцев. URL: <http://library.uira.edu.ua>.
2. Важинський С.Е., Щербак Т.І. В 12 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т. І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Ганін В. І. Методологія соціально-економічного дослідження: навч. посіб. / В.І. Ганін, Н.В. Ганіна, К.Д. Гурова. К.: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
5. Гуменюк Тетяна КОНЦЕПТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ // ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. 2018. №4. С. 188-192. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/32.pdf>
6. Гусарев С. Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні / С. Д. Гусарев, Г. Г. Потапов // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2008. № 4. С. 35-40.
7. Дудченко В. В. Традиції та новації сучасної юридичної науки / В. В. Дудченко // Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 жовтня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 14-17.
8. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А.А. Мазаракі. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 296 с.

9. Каламбет С.В. Методолія наукових досліджень: Навч. посіб. / С.В. Каламбет, С.І. Іванов, Ю.В. Півняк Ю.В. Дн-вськ: Вид-во Маковецький, 2015. – 191 с.
10. Кальниш Ю.Г., Усаченко Л.М. Методологія наукових досліджень: навч.-метод. посіб. для підг. магістрів за спец. 8.150101 Державна служба / Ю.Г. Кальниш, Л.М. Усаченко. К.: ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2013. – 126 с. .
11. Клименюк О.В. Методологія та методи наукового дослідження: навч. посіб. / Клименюк О.В. К.: Міленіум, 2005. 186 с.
12. Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко // Юридичний вісник. 2016. № 3(40). С. 32-39.
13. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. 2010. № 4. С. 10-21.
14. Котова Л.В., Розовський Б.Г., Шаповалова О.В., Арсентьева О.С. Про стан та перспективи розвитку освітніх програм за спеціальністю 081 «Право» у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів, студентів, науковців, 19-20 трав. 2021р., ч. 1, Сєверодонецьк, 2021. С. 14-20 URL: <http://pravosnu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf>
15. Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. / Крушельницька О. В. – К.: Кондор, 2004.– 192 с.
16. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. № 4. 2011. С.33-43
17. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи / Л. Луць // Історико-правовий часопис. 2016. № 2. С. 20-26.
18. Методологія наукових досліджень: навч.посіб. / В.С. Антонюк, Л.Г. Полонський, В.І. Аверченков, Ю.А. Малахов. К.: НТУУ «КПІ», 2015. 276 с.
19. Методологія наукових досліджень у галузі: практикум [Електронний ресурс]: навч. посіб. для студ. спеціальності 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології» / уклад.: Н.І. Бурау, В.С. Антонюк, Д.О. Півторак. Електронні текстові дані (1 файл: 0,4 Мбайт). КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 58 с.
20. Мокін Б.І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник/ Б.І. Мокін, О.Б. Мокін. Вінниця: ВНТУ, 2014. 180 с.
21. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни студентами спеціальності 081 «Право»// Укладач: Гладкий С.О., д.ю.н., професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». – Полтава-2016. -260 с.
22. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. 2010. № 4. С. 133-142.
23. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. 2010. №3. С. 24-36.

24. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. 2006. № 4. С. 21-28.
25. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень: підруч. / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир. К.: Знання, 2005. 309 с.
26. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / [укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. К.: Довіра, 2006. 789 с.
27. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
28. Філософський енциклопедичний словник / [під гол. ред. В.І. Шинкарука]. К.: Абрис, 2002. 742 с.
29. Філософія: навч. посібник / [Л.Б. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного; [5-те вид., стер.]. К.: Вікар, 2005. 516 с.
30. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Цехмістрова Г. С. К.: Слово, 2003. 240 с.
31. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підруч. / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. К.: Знання, 2006. 307 с.
32. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник / В. Є. Юринець. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

Лекція № 3.

ТЕМА: ДЕРЖАВОРОЗУМІННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ /2 години/

Лекція базується на:

1. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади. Дис. ...д.ю.н. , К. 2016 http://idpnan.org.ua/files/evgrafova-e.p.-obektivnist-prava-_teoretiko-prikladni-zasadi_-_d_.pdf
2. Завдання для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Актуальні проблеми теорії держави і права» для здобувачів вищої освіти 4 курсу факультету заочного навчання цивільних осіб, спеціальності 6.030401 «Правознавство» / Ганзицька Т.С., Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. - 41 с. <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/nmm/1110/6.3.pdf>
3. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10-21.

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання про історичні погляди та сучасні підходи щодо державорозуміння;
- **розвиваюча:** розвиток уявлень щодо концептуальних засад наукового пізнання та здійснення наукових досліджень щодо розуміння сутності держави та права, розвитку державно-правової науки;
- **практична:** формування здатності застосовувати методи філософського і міждисциплінарного дослідження, використовувати релевантний дослідницький інструментарій та методику проведення власного правового дослідження;

Міжпредметні зв'язки: філософія, політологія, соціологія, історія України, історія держави та права України, історія держави та права зарубіжних країн, історія політико-правових вчень, галузеві юридичні науки.

ТЗН: комп'ютерна презентація.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: наука, юридична наука, наукові дослідження, наукове пізнання, держава, основні елементи держави, право, об'єктивність права.

ПЛАН

1. Державорозуміння в контексті об'єктивності права.
2. Держава як організація влади.

1. Державорозуміння в контексті об'єктивності права

Питання щодо правильного розуміння держави є таким складним і давнім, як і сама реально існуюча держава. Складність і багатогранність держави як явища і поняття, підкреслюється в науковій літературі, обумовлена, з одного боку – суб'єктивністю його сприйняття різними авторами, а з іншого – об'єктивною можливістю, навіть неминучістю багатоваріантного його розуміння й не менш різноманітного трактування.

О. Зайчук відзначає, що різноманіття поглядів на державу обумовлене тим, що держава – це надзвичайно складне, історично мінливе явище. Пізнання якостей і ознак держави залежить від постійної зміни економічних, соціальних, класових, духовних, релігійних, національних та інших факторів, що визначають її сутність і зміст³⁶[62, с. 59–60].

Державність як один із реальних фактів соціального буття, є породженням природно-історичного розвитку, надто складним і багатовимірним об'єктом.

Значний внесок у розробку теоретичних аспектів держави, зокрема її поняття, соціальної природи, форм правління, функцій, належить видатному мислителю Стародавньої Греції Арістотелю, ідеї якого мали величезний вплив на подальший розвиток державорозуміння. Його загальне уявлення про державу як єдину цивільну громаду (організацію), політичну спільноту міцно, глибоко й надовго закріпилося в європейському політичному менталітеті.

У мислителя виявилось чимало послідовників, одним із яких був видатний римський оратор, політик і юрист Цицерон. У діалогах «Про державу» Цицерон стверджував, що «держава (*res publica*) – це надбання народу (*res populus*), об'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». У наведеному формулюванні не випадково увага акцентується на двох елементах – народ і право, що, з нашої точки зору, є головним і принциповим у визначенні сутності держави. Пізніше багатьма вченими ці ідеї були покладені в основу розуміння держави як тотожності народу. Вони не зникли в небуття, а навіть мали значний вплив на всі подальші періоди розвитку державознавства.

Не втратили вони актуальності й у третьому тисячолітті, незважаючи на зміни у світогляді, ідеології і теоретичних інтерпретаціях поняття держави. Разом з тим із них нерідко випадало найважливіше – народ і право, що зрозуміло, відповідало соціально-економічним і політичним процесам, які відбувалися (і відбуваються сьогодні) у світі та на національному політикоправовому рівні.

У великій кількості наукових джерел з державознавства є перелік основних ознак або атрибутів держави, ретельний їх опис. При цьому значна, якщо не основна увага, приділяється публічній владі як офіційному виразнику

---

36 Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

держави, необхідному для професійного вирішення загальних справ, що впливають із природи будь-якого суспільства.

Втім, як у науковій літературі, так і на побутовому рівні, державу нерідко ототожнюють з органами публічної влади, оскільки вважається, що ніби в них вона уособлюється як реальне явище.

Тому слушним є зауваження про те, що юрист повинен виходити у своїх міркуваннях із поняття обов'язковості для всіх державних органів діяти в інтересах цілого; приватний інтерес окремого державного органу, який не є водночас інтересом загальнодержавним, не може вимірюватися тими самими засобами, що він має у своєму розпорядженні. На превеликий жаль, до цієї думки не завжди прислухаються, особливо у випадках, коли це стосується діяльності вищих органів державної влади, інтереси яких не завжди узгоджуються з інтересами народу, громадян, суспільства.

У наукових джерелах існують сотні різних визначень поняття держава – від Арістотеля, Цицерона, Г. Гроція, Дж. Локка, Т. Гобса, Б. Спінози, Ш. Монтеск'є, Ж. Русо, І. Канта, Г. Гегеля, Ж. Бодена та інших мислителів і державознавців до наших днів. У кожне з них, вказує О. Зайчук, не повинно вкладатися те, чого реально не існує, водночас потрібно охопити всю дійсність, уникаючи довільного вибору³⁷. Сам вчений визначає державу як суверенну полікотериторіальну організацію публічної влади певних соціальних сил (класів, груп, народу), що має апарат управління й примусу, надає своїм велінням загальнообов'язкового значення, вирішує класові та загальносуспільні завдання³⁸. З дещо іншим акцентом, але схоже визначення поняття державаадає О. Скакун, характеризує її як суверенну полікотериторіальну організацію соціально неоднорідного суспільства (населення), яке має публічну владу, що здійснюється спеціальним апаратом управління і примус на основі юридичних норм, що забезпечують узгоджені соціально-групові, індивідуальні та суспільні інтереси³⁹.

У розумінні М. Цвіка, держава – це територіальна організація політичної влади, що існує на певній соціальній базі, є офіційним представником усього суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї

37 Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с., С. 60

38 Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с., с. 63

39 Скакун О. Ф. Теория государства и права (академический курс) : [учебник] / Скакун О. Ф. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с. с. 69, 71

політики⁴⁰. Ю. Оборотов і В. Колесніченко пишуть, що головними атрибутами держави є народ, територія і влада, а держава є не тільки основною формою політичної спільноти, а й ключовим елементом ідентифікації народу⁴¹. Частково поділяючи цю позицію, водночас зауважимо, що не держава, а народ – її творець – є не тільки ключовим елементом, а єдиним, за яким визначається національна ідентифікація держави.

Таким чином, в усіх наведених визначеннях поняття держави, які мало чим відрізняються, переважає загальноцивілізаційний підхід до її розуміння, що не містить ідей «насильницької природи» держави, «конституювання керівної ролі однієї політичної партії» в суспільстві тощо. Також існують позиції які теоретично усувають соціально-політичне протиставлення держави і суспільства.

Підсумовуючи відмітимо що, по-перше, жодне з визначень не пов'язується з поняттям права. Держава виділяється із суспільства та протистоїть йому як публічна влада, яка відіграє вирішальну роль у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики, фактично замінює собою державу. Саме такою в сучасний період є Українська держава з її численним, відчуженим від суспільства і громадян апаратом. Це підтверджується вітчизняним досвідом становлення й формування держави як розгалуженої на її території централізованої бюрократичної системи.

Існують думки, що держава це правовий союз, організований і діючий згідно з правовими нормами... все існування держави підпорядковане праву, всі повноваження та обов'язки її суть правові повноваження і правові обов'язки; й тому всі її відносини повинні бути правовідносинами. Держава є правовий союз, якому надана правова влада для підтримки права і служіння праву. Тут показано не тільки пріоритет права перед державою та її публічною владою, а й підпорядкованість останніх праву.

Справді, сутність держави неможливо розкрити без характеристики її як певної колективності, асоціації, інтегрованої публічно-владними інститутами, на чому свого часу наголошували Г. Гроцій у трактаті «Три книги про право війни і миру» та І. Кант у філософському творі «До вічного миру», в уявленні

---

40 Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с. с. 77-78.

41 Оборотов Ю. Н. Образы, понятие и аксиосфера государства / Ю. Н. Оборотов, В. В. Колесниченко // Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / [под ред. Ю. Н. Оборотова]. – Одеса : Фенікс, 2001. – С. 340–360. (с.346)

якого держава не є таким самим майном, що і земля, на якій вона розташована. Держава – це спільнота людей, яка сама розпоряджається й управляє собою. Думка, що «державна – це об'єднання множини людей під егідою правових законів», висловлена ним у «Метафізичних началах учення про право».

Отже, коли мова йде про державу, то в першу чергу потрібно мати на увазі не стільки державу як особливий апарат влади, скільки державно-організоване на основі права суспільство (населення, народ), з іншого боку – цивілізовану, правову, територіально-організовану форму життєдіяльності цього суспільства (народу). Розглядаючи державу як публічно-правовий союз народу, А. Заєць підкреслює, що головною умовою для визнання її правовою є право, на основі якого держава та її органи публічної влади повинні функціонувати і забезпечувати її цивілізаційний розвиток ⁴²[149, с. 65, 68]. Привертає уваги те, що в сучасних дослідженнях держави постають саме ті проблеми, що були сформульовані ще у давні часи і не втратили свого значення до сьогодні.

Із наведених вище визначень поняття держави вибудовуються її основні елементи: народ (населення), територія, публічна влада. У сучасний період перед юридичною наукою, зокрема державознавством, постають нові теоретичні проблеми, передусім – розробка концепцій щодо формування правової, демократичної і соціальної держави.

У наукових джерелах із державознавства хоча і зазначається, що єдиного загальноприйнятого поняття держави не існує, на що зверталась увага вище, однак не можна заперечувати, що 1) держава це політико-правова організація суспільства, об'єднання людей, організоване на владно-правових засадах; держава не існує без території, її цілісності та недоторканності її кордонів ⁴³ [63, с. 62]. На цій теоретичній основі в юридичній науці склався певний консенсус щодо розуміння обов'язкових елементів (ознак) держави. До них слід додати суверенітет держави – одну з найважливіших її ознак, що акумулює незалежність і верховенство держави самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики.

Що стосується поняття «державна влада», то, як відзначається в літературі, цим поняттям «позначено один із найбільш важливих інститутів конституційного

42 Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Заєць А. П. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.

43 Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с

права. Поняття «державна влада» розглядається як один із видів публічної влади, пов'язується з владою держави як суб'єкта управління населенням на певній державній території. Державна влада – це система відносин веління-підкорення в соціальному управлінні, в яких поведінка суб'єктів підпорядковується державним велінням, вираженим у правовій формі, з метою досягнення і підтримання певного порядку в суспільстві.

В такому розумінні державна влада становить функціональну цілісність; саме у функціональному аспекті слід розуміти дане поняття в Конституції України. Зокрема, положення щодо заборони узурпації державної влади або її незаконного захоплення означає, що ніхто не може привласнити, підпорядкувати особистим, груповим або іншим частковим інтересам систему публічно-владних відносин управління суспільством. Положення Конституції України стосовно поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову також означає поділ її як функціональної цілісності, розподілення державної влади на окремі функціональні сфери з метою запобігання узурпації влади приватними особами чи організаціями та її надмірної концентрації в окремих структурних частинах держави. Аналогічний функціональний аспект має також поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади.

Варто підкреслити, що названі ознаки держави є базовими, всі інші – від них похідні й формуються на їх основі: державний і територіальний устрій, форма правління, система органів публічної влади, їх взаємовідносини з суспільством і громадянами тощо. Водночас називаються й інші ознаки, що відображають статус держави, її ідентифікацію з національною культурою, історичними традиціями і духовним станом народу, умовами її виникнення та розвитку. Йдеться про державні символи: гімн, прапор, герб, що у формально-юридичному сенсі ідентифікують кожну державу з її національною належністю і суверенністю.

Крім того, важливим моментом в існуванні держави є визнання її іншими незалежними і суверенними державами, а також їх міжнародною спільнотою – Організацією Об'єднаних Націй (ООН), що надає такій державі легітимацію статусу суб'єкта міжнародного права.

2. Держава як організація влади

Держава – правова форма організації народу та суспільства. Право – засіб регулювання та обмеження державної влади. Держава, як і право, бере свій початок в людині, як і право, вона створювалася в процесі взаємодії, комунікації людей. У своєму становленні й розвитку вони пройшли

надзвичайно тривалий і складний історичний шлях. На цьому шляху напрями їхнього руху як перетиналися, так і різко розходилися. Інакше кажучи, держава і право, хоч і мали спільне джерело походження, ніколи (навіть в умовах одновекторної спрямованості їх руху) не були єдиними за своєю сутністю, як інколи вважається в пострадянському загальнотеоретичному правознавстві. Їхні відносини завжди були не просто складними, а й суперечливими.

Держава - універсальна організація влади, яка об'єднує населення на засадах громадянства, здійснюється за посередництвом апарата управління шляхом ухвалення і реалізації законів та інших правових актів задля забезпечення стійкого розвитку суспільства, захисту прав людини і громадянина.

Зміст такого складного явища як держава, наявність або відсутність державності в класичному розумінні прийнято розглядати через сукупність 3 елементів (чинників): територію, населення та владу.

1. Держава як країна. Держава займає певну територію, обмежену певними кордонами.

Територія - матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави. Вона лише створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут.

Територіальний принцип організації відрізняє державу як від первісного суспільства, так і від інших соціальних організацій (громадянських, професійних, релігійних).

Кожна держава характеризується цілісністю своєї території та територіальним устроєм, що включає певні територіальні утворення. У такому розумінні держава виступає передовсім у зовнішніх відносинах як суб'єкт міжнародного права.

Правові можливості держави не всеосяжні, просторовими межами повноважень держави здебільшого є її територія, на якій вона сформувалася та поширює свій суверенітет. Як правило, межі території держави отримують своє правове закріплення через укладення ряду міжнародних договорів та набувають своєї фіксації на місцевості за допомогою відповідних знаків.

2. Держава як народ.

Територіальна ознака породжує громадянство - юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває:

обов'язок підкорятися державно-владним велінням;

право на заступництво і захист держави.

Держава об'єднує населення на засадах громадянства чи підданства. Об'єднуючим принципом тут виступає народний суверенітет, за якого саме народ визнається носієм суверенітету та єдиним джерелом влади.

3. Держава як влада. Влада є стрижнем існування будь-якої держави.

У демократичному суспільстві єдиним джерелом державної влади є народ, що, як правило, знаходить своє відображення у сучасних конституціях. У Конституції України цей факт знайшов своє відображення та правове закріплення у статті 5. Влада, яка отримана від народу шляхом волевиявлення громадян, стає правовою владою, владою по праву, владою, правовим велінням якої всі зобов'язані підкорятися. Така влада характеризується самостійним, незалежним характером, вона обмежується тільки правами і свободами своїх громадян.

Своє інституційне закріплення влада отримує через формування (конституювання) органів публічної влади. У зовнішніх відносинах державна влада також має самостійний характер у межах можливостей, які не суперечать міжнародному праву. Такий незалежний характер державної влади як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах охоплюється поняттям «державний суверенітет». Повноцінного правового характеру державний суверенітет набуває після визнання держави іншими, вже існуючими державами. Воно відбувається шляхом встановлення дипломатичних відносин, прийняття держави до міжнародних організацій, підписання міжнародно-правових угод із державою як суб'єктом міжнародного права тощо.

За допомогою права держава виконує свої функції, правові норми, сформульовані правотворчими органами держави, стають загальнообов'язковими для виконання всіма суб'єктами правовідносин. Крім того, право є тим обмежувальним фактором, вихід за який позбавляє державу її суті та призначення. Діяльність, яка суперечить або виходить за рамки визначеної в правових нормах компетенції державного органу чи посадової особи, є протиправною. За певних обставин така діяльність може бути кваліфікована як кримінальний злочин.

За межами права державна влада закінчується: там може бути інша влада, наприклад, влада деспота, диктатора, завойовника тощо. Існування як права, так і держави у сучасному світі можна охарактеризувати як тенденцію до «олюднення». Це дістає прояв у багатьох аспектах: по-перше, у формальному закріпленні в конституціях, інших правових актах держав, зокрема на

міжнародному рівні, обов'язку визнавати та захищати основоположні права людини. По-друге, у практичній діяльності державних органів, зокрема правоохоронних та судових, яка спрямовується на забезпечення умов для реалізації прав людини, а у випадку їх порушення – на захист та відновлення. Але незважаючи на вказану тенденцію, це зовсім не означає, що «олюднення» права та держави призводить до того, що вони стають явищами єдиної суті.

Що стосується права, то його «олюднення» беззастережне, фактичне, оскільки базується на відображенні у праві основоположних прав людини, визнанні того факту, що природні права людини є не результатом діяльності держави, а першоджерелом права. Природа держави більш суперечлива, історично всі конституції починалися із закріплення способів утворення, повноважень органів державної влади, і лише з часом формулювалися та закріплювалися права людини. З одного боку, держава є гарантом прав людини, а з іншого – на практиці, в процесі здійснення своїх функцій вона є найбільшим їх порушником. Однією з ілюстрацій такого стану речей є діяльність Європейського суду з прав людини, який розглядає позови проти держав саме за порушення тих чи інших прав людини з боку державних органів.

Протиріччя між правом і державою.

Як вже вказувалося, держава і право є явищами, які мають спільне джерело походження – потреби та інтереси людини, проте вони ніколи не були і не є явищами однієї суті, залишаючись при цьому тісно пов'язаними одне з одним. З одного боку, організацію і діяльність держави не можливо уявити без права, а з другого – формулювання правових норм та їх застосування на практиці багато в чому залежить від держави, її органів та посадових осіб.

Сутнісні розбіжності та тісний взаємозв'язок неминуче призводять до конфліктів і протиріч між правом та державою, які переважно, але не тільки, виникають у процесах правотворчості та правозастосування. Так, у правотворчому процесі можуть виникати такі колізії.

1. Формулювання правової норми з подальшим її закріпленням у нормативно-правовому акті чи іншому джерелі права відбувається у процесі діяльності спеціально уповноважених для цього органів. Самі органи складаються переважно з державних службовців. Від їх освіти, кваліфікації, політичних вподобань, життєвого досвіду, відомчого інтересу напряду залежатиме зміст сформульованої норми. У випадку заангажованості правотворця або його непрофесійного ставлення до формулювання змісту правової норми, норма в подальшому не матиме суспільної легітимації, про що

вже йшлося раніше, ефекту та авторитету; на практиці вона не сприятиме правовому регулюванню суспільних відносин, але основне протиріччя з державою полягатиме у тому, що формально така норма є загальнообов'язковою, а її виконання гарантується державою.

2. Іншим прикладом протиріч між правом і державою є випадки, коли в процесі державної правотворчості в інтересах влади право підміняється його ідеологічним або політичним заміником, різноманітними деклараціями, які не мають юридичного змісту. Такі норми, наприклад, можуть декларувати права людини в найсучаснішому їх розумінні, при цьому механізм їх забезпечення та захисту державою не створюється.

3. Так само в процесі державної правотворчості за різних причин можуть прийматися нормативні акти, що суперечать один одному, виходять за межі повноважень, які має правотворчий орган. Акти, які приймають відомства або партійні органи за підтримки держави, на практиці можуть набути вищої сили, ніж закони. При цьому держава не створює дієвого механізму контролю за змістом таких актів, їх відповідності актам вищої юридичної сили, принципам права, вимогам верховенства права тощо.

У процесі правозастосування можуть виникати такі протиріччя між державою та правом.

1. Певні правові норми не можуть бути реалізовані без рішень посадових осіб або органів, у тому числі державних, які мають правозастосовні повноваження. У результаті правозастосовної діяльності абстрактні, безсторонні та безпристрасні приписи правових норм реалізуються у конкретних правовідносинах породжуючи, змінюючи чи припиняючи права та обов'язки їх учасників. Внаслідок тих чи інших причин державні службовці, зокрема судді, які здійснюють правозастосування, не завжди можуть абстрагуватися від зовнішніх впливів та бути безпристрасними арбітрами у справі.

Симпатії чи антипатії, зовнішній тиск чи власна зацікавленість можуть призвести до спотворення змісту правової норми, у результаті чого правозастосування слугуватиме не забезпеченню прав людини та втіленню правових цінностей, а інтересам правозастосовувача або третіх осіб. Таке явище прийнято називати корупцією.

2. Ще одне протиріччя між правом і державою в правозастосовній діяльності пов'язане з дискреційними повноваженнями посадових осіб, які її здійснюють, а точніше – межами таких повноважень. Точно та вичерпано

сформулювати у правовій нормі права та обов'язки державного службовця бажано, але вкрай важко, а інколи просто неможливо. Тому наявність простору для власного розсуду при прийнятті правозастосовного рішення може провокувати таке рішення, яке виходить за межі правової норми або не відповідає її меті, тим самим не захищаючи, а порушуючи права осіб. Наведені приклади суперечностей між правом і державою не є їх вичерпним переліком. Протиріччя трапляються й в інших випадках та в інших сферах, де перетинаються право і держава.

Подоланню цих суперечностей мають сприяти розвинені механізми судового контролю за діяльністю держави, її органів та посадових осіб, людини, правових реалій людського життя, яке динамічно розвивається, робить закон джерелом права та, відповідно, дієвим інструментом правового регулювання суспільних відносин.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

Письмова відповідь або підготовка презентації:

1. Держава як правовий інститут.
2. Сформулюйте специфічні ознаки держави та їх зв'язок з правом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які специфічні ознаки держави?
2. Визначте та охарактеризуйте основні форми держави.
3. Визначте взаємозв'язок права та державного примуса.
4. У чому полягає протиріччя між правом та державою?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Заєць А. П. К.: Парламентське вид-во, 1999. 248 с.
3. Загальна теорія держави і права: [підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Оборотов Ю. Н. Образы, понятие и аксиосфера государства / Ю. Н. Оборотов, В. В. Колесниченко // Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / [под ред. Ю. Н. Оборотова]. Одеса: Фенікс, 2001. С. 340–360.
5. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. 2010. №3. С. 24-36.
6. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. 2006. № 4. С. 21-28.

7. Скакун О. Ф. Теория государства и права (академический курс) : [учебник] / Скакун О. Ф. Харьков : Эспада, 2005. – 840 с.
8. Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
9. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

Лекція № 4.

ТЕМА: ПРАВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

/2 години/

Лекція базується на:

1. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади. Дис. ...д.ю.н., К. 2016 URL: http://idpnan.org.ua/files/evgrafova-e.p.-obektivnist-prava-_teoretiko-prikladni-zasadi_-_d_.pdf
2. Завдання для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Актуальні проблеми теорії держави і права» для здобувачів вищої освіти 4 курсу факультету заочного навчання цивільних осіб, спеціальності 6.030401 «Правознавство» / Ганзицька Т.С., Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. - 41 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/nmm/1110/6.3.pdf>
3. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21.

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання про історичні погляди та сучасні підходи щодо розуміння права;
- **розвиваюча:** розвиток уявлень щодо концептуальних засад наукового пізнання та здійснення наукових досліджень щодо розуміння сутності права, розвитку державно-правової науки;
- **практична:** формування здатності застосовувати методи філософського і міждисциплінарного дослідження, використовувати релевантний дослідницький інструментарій та методику проведення власного правового дослідження;

Міжпредметні зв'язки: філософія, політологія, соціологія, історія України, історія держави та права України, історія держави та права зарубіжних країн, історія політико-правових вчень, галузеві юридичні науки.

ТЗН: комп'ютерна презентація.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: юридична наука, наукові дослідження, наукове пізнання, основні ознаки права, право, об'єктивність права, соціальна генеза права, мононорми. норми права. сутність права, функції права, концепції праворозуміння.

ПЛАН

1. Поняття та ознаки права.

2. Сутність права.
3. Соціальне призначення права.
4. Поняття функції права.
5. Характеристика системи функцій права.
6. Основні концепції праворозуміння.

1. Поняття та ознаки права.

Якщо уявити собі світ без людей, то у ньому неможливо знайти право. Такий світ підпорядкований законам природи, які не можуть бути ані порушені, ані скасовані. Не потребує права і уявна людина на безлюдному острові, яка не перебуває у відносинах з іншими людьми.

Однак уявити людське суспільство без права неможливо. Оскільки особливістю людини є постійний вибір варіанта поведінки, то й виникає необхідність у соціальному регулюванні, упорядкуванні такої поведінки за допомогою правил, вагомою складовою яких є право.

Соціальна генеза права відображає процес виникнення і розвитку права як регулятора відносин між людьми в суспільстві.

Чинниками виникнення права є передовсім – антрополого-соціальні (грец. *ἄνθρωπος* – людина), адже необхідність у праві зумовлена природою людини як соціальної істоти.

Людина стає людиною лише у процесі тісної взаємодії зі світом, що її оточує, передовсім з іншими людьми. Під час такої комунікації люди вільно обирають той чи інший варіант поведінки, але ця свобода передбачає також можливість насильства щодо інших людей. Отже, люди, з одного боку, потребують одне одного, що породжує співпрацю, а з іншого – становлять загрозу інтересам одне одного, що результує у конфлікт.

Історія права починається з появою архаїчних форм суспільства (первісної громади). Лише згодом утворюється держава, в якій право набуває специфічних властивостей і претендує на роль основного регулятора суспільних відносин. У цьому сенсі можна говорити про додержавне (архаїчне) право і право в умовах суспільства, організованого у державу.

Первісне суспільство є потестарним (лат. *potestas* – влада): влада не має державно-політичних форм, носієм цієї влади є вся громада, а способом реалізації – первісне самоврядування. Природна рівність соціального становища зумовлює єдність інтересів і згуртованість членів громади.

Управління в первісній громаді здійснюється загальними зборами, старійшинами, воєнними вождями та жрецькими.

Додержавне право у первісній громаді формується як мононорми – єдині загальнообов'язкові правила поведінки, які лише згодом диференціюються на право, мораль, релігійні заборони та інші види соціальних норм. Особливістю нормативного регулювання у первісному суспільстві є домінування заборон – табу. До найважливіших належать табу на шлюбні зв'язки всередині роду, заборонені дії (наприклад, заборона спілкування з представниками іншого племені), табу на людей (як-от табу на тих, хто носить жалобу), табу на слова (наприклад, заборона вимовляти імена померлих), табу на заборонені предмети і речовини (як-от табу на кров, гостру зброю). Однак поряд із категоричними заборонами існують і обов'язки, наприклад, ті, що стосуються розподілу здобичі або поводження з предметами культу.

Поступово основним засобом регулювання поведінки людей стають звичаї – правила поведінки, які складаються історично, протягом життя декількох поколінь і набувають загального характеру внаслідок їх багаторазового повторення.

У ході розвитку суспільства ускладнюється і право. Особливо значної трансформації воно зазнає у суспільстві, організованому в державу, якому притаманна наявність публічної політичної влади, що не збігається із суспільством та має спеціальний апарат примусу.

Мононорми первісної громади в нових умовах диференціюються, унаслідок чого право набуває специфічних рис у порівнянні з іншими соціальними регуляторами (мораллю, релігією тощо).

Звичаї, що склалися в первісному суспільстві як складова мононорм (додержавного права), перетворюються на правові звичаї, коли схвалюються державою і починають захищатися нею, в тому числі за допомогою примусу.

Значну роль у становленні правових норм відіграють суди, які формулюють правові прецеденти – рішення з конкретних справ, які в майбутньому стають обов'язковими при вирішенні аналогічних справ. З часом найважливішою формою права стають нормативно-правові акти.

Відтепер норми права продукуються державою в письмових джерелах або визнаються (санкціонуються) нею як правовий звичай чи судовий прецедент, що надає їм офіційного значення та забезпечення державним примусом.

Роль права у наш час велика, як ніколи раніше, оскільки воно стає не тільки засобом управління, а й системою основних прав та свобод людини і громадянина. Дуже важливо визначити сутнісні ознаки права, що допоможе не тільки у його вивченні і пізнанні, але й буде надійною теоретичною базою для юриста-практика в його правоохоронній та правозастосовчій діяльності.

У юридичній літературі склалася думка, що поняття права повинно відображати такі важливі сутнісні ознаки:

1. При державно-вольовому характері.

Право виражає волю громадян конкретної країни. Виказану думку не слід розуміти у тому значенні, що державна воля, виражена у праві, завжди є втіленням волі кожного окремого громадянина чи волі всього суспільства. Такі норми права приймаються, але далеко не завжди (наприклад, прийняття Конституції України 1996 року). Частіше за все правові норми приймають парламенти, президенти, уряди, які є представниками певних політичних партій, рухів, що одержали перемогу на виборах. Історичний досвід останнього століття свідчить, що у демократичних державах абсолютних (стовідсоткових) переможців практично не буває. Парламенти, президенти приходять до влади з невеликою перевагою перед стороною (сторонами), що програли. Вони приймають правові акти загальнообов'язкового значення, і останні є результатом діяльності органів держави, хоча частіше всього у них виражений інтерес не всього суспільства, а тих сил, що одержали перемогу. Проте визнано, що правові акти держави мають державно-вольовий характер, оскільки у них виражена державна воля. Це пояснюється також тим, що, по-перше, норми права є результатом вольової діяльності осіб, яким належать нормотворчі функції, а також право - продукт волі людей. По-друге, правовий акт після вступу в силу суттєво впливає на волю людей, забороняючи або дозволяючи певний вид поведінки.

Для того, щоб зрозуміти, про яку волю, виражену в праві, йдеться, як співвідноситься воля окремої людини з волею, вираженою у праві, необхідно розрізняти такі поняття, як «воля у психологічному значенні» та «державна воля».

Воля у психологічному значенні - це функція нормального працюючого людського мозку, одне із спрямувань свідомого життя людини. Спеціалісти-психологи визначають волю як таку сторону психічного життя особи, яка виражена у її свідомих діях та вчинках.

Право є виразом не будь-якої волі, а тільки втіленої у офіційних актах держави у вигляді законів і підзаконних актів. Саме така воля набуває значення державної, походить від імені держави, адресується всім громадянам як загальнообов'язкова.

Іншими словами, поза офіційними актами державна воля суспільства, політичної групи, партії, класу не є державною, а, отже, не може бути визнана і виражена як право.

Ось чому право має не просто вольовий, а саме державно-вольовий характер.

Праву, закону передують соціальні умови життя суспільства, суспільна у них потреба.

Отже, в основу волі, що виражена у праві, покладено певні потреби та інтереси (економічні, політичні, моральні тощо). Магістральними серед них є інтереси економічні. Різноманітні потреби, що відображені у свідомості людей, впливають на їх волю. Безпосереднім джерелом вольових дій є усвідомлені людьми інтереси і потреби у формі мотивів, що призводять до прояву волі зовні. Для того, щоб одержати санкцію закону, економічні факти повинні одержати форму юридичного мотиву.

2. При нормативному характері.

Державно-вольовий характер права органічно пов'язаний з його нормативністю. Право складається з норм — загальних правил поведінки, спрямованих на регулювання і охорону суспільних відносин.

Нормативний характер права відображає об'єктивну потребу охопити загальним правилом повторювані кожного дня акти виробництва, розподілу і обміну продуктів та намагання зробити так, щоб окрема людина підкорялася загальним законам виробництва і обміну. Нормативність - універсальна і глибинна якість права. Норма є і у стародавньому звичаї, і в сучасному законі.

Найважливіша якість правових норм полягає у тому, що кожна з них є встановленим чи санкціонованим державою загальнообов'язковим правилом поведінки. Правові норми передбачають ту поведінку, котру вимагає держава і якій вона гарантує необхідний захист і підтримку. Ці загальні правила поведінки розраховані не на разові, індивідуальні обставини, а на систему, на ряд обставин, що повторюються.

У юридичній літературі переважним є підхід, згідно з яким під правом слід розуміти систему (сукупність) норм, правил поведінки загального

характеру. Разом з тим висуваються також аргументи проти нормативного розуміння права; деякі вчені пропонують ширший підхід до розуміння права.

Нормативний характер права - це найважливіша ознака, що дозволяє відрізнити право від правосвідомості, суб'єктивного права і правовідносин.

Слід мати на увазі, що припинення реального значення нормативності права об'єктивно заважає зміцненню законності. До того ж норма права - загальне правило поведінки, що поширюються на необмежену кількість осіб і розраховане на багаторазове застосування.

Коли йдеться про правові відносини, то розуміємо, що це особливий, самостійний, відмінний від правової норми елемент правової надбудови, з властивими тільки правовідносинам, а не праву, елементами: суб'єктивне право, юридичні обов'язки, об'єкт, юридичний факт тощо.

Коли мова іде про правові ідеї, принципи, правосвідомість, то це також тісно взаємопов'язані з правом, але відмінні від нього явища, не лише такі, що відображені у праві, а й ті, що існують самостійно, у вигляді правової ідеології, правової психології, діють до появи правової норми і продовжують жити після її відміни.

Погоджуючись з тим, що нормативне розуміння права досить вузьке, не можна визнати, що широке його розуміння слушніше, оскільки воно є судженням про правові явища взагалі, про дію права, його взаємозв'язки чи про права людини. Такий підхід створює досить розпливчату уяву про право, оскільки найбільш високі ідеали при всій їх значущості як такі не можуть замінити владного нормативного регулятора відносин між людьми (власне для цього і створювалося право), слугувати об'єктивним критерієм правомірності чи протиправності вчинків людей. На практиці вбачається, що наприклад, багато з природних прав і свобод людини різні люди розуміють неоднаково, оскільки суспільство складається з різних соціальних прошарків, груп населення, і у кожної з них є своє розуміння цього поняття. Майже у кожного громадянина, акціонера, власника тощо є власна уява про справедливість, зміст прав та свобод. У такій ситуації без об'єктивного критерію, тобто діючого позитивного права (закону, підзаконного акта), що містить норми права, важко вирішити правові суперечки суб'єктів.

Для того, щоб пізнати сутність права глибше, необхідно абстрагуватися від окремого суб'єкта, певного учасника правових відносин, слід відмітити найбільш суттєві риси права, властиві йому як цілісному феномену. Потрібно визнати найважливіші значення суб'єктивного права. Проте значення і

розуміння (поняття) - різні категорії. Необхідно визнати, що право - це система (сукупність) норм (правил поведінки загального характеру), які:

Виражають волю держави, обумовлену певними економічними, політичними і соціальними умовами.

Встановлюються чи санкціонуються державою.

Підтримуються у випадку необхідності примусовою силою держави.

Впливають на суспільні відносини з метою закріплення правопорядку (системи відносин), вигідних всьому суспільству або політичним силам, що здійснюють державну владу.

Слід підкреслити, що вказане вище належить до позитивного (письмово оформленого, чинного тощо) права. Не можна не визнати важливість наявності певних прав і свобод, що відносяться до природних прав та свобод людини, тобто до прав, що належать людині від народження, існують об'єктивно, незалежно від закріплення (чи не закріплення) їх у позитивному (писаному) праві. Ці права не потребують державного визнання, хоча їх підтвердження і захист - перший обов'язок будь-якої держави, що претендує на статус демократичної. Це - права людини на життя, ім'я, честь, гідність, власність, вибір місця проживання, свободу думки, віросповідання. У наведених правах і свободах концентруються найбільш цінні, високоморальні вимоги людини до держави, суспільства, інших громадян. Проте, по-перше, гарантії цих прав суттєво посилюються, коли визнаються державою; по-друге, нормативне визначення права не принижує значення названих природних прав людини.

У даному випадку йдеться про конкретні права людини, а не про право як особливий соціальний феномен, який також вважається виразом ідеї справедливості і свободи. Справедливим є те, що слугує благу людини, не утискує права інших людей, не спричинює шкоди суспільству тощо. Якщо норма права, видана державою, закріплює, розширює і гарантує права та свободи громадян, встановлює відповідальність за порушення, то саме тим вона слугує також природним правам людини.

Позитивне право, його найважливіші якості визначаються тим, що воно діє у самому житті, у реальній дійсності. Його сутність полягає у тому, що воно може реально впливати як на окрему людину, так і на все суспільство.

3. При специфічній формі виразу.

Державна воля, щоб вважатися правом, повинна бути оформлена як правове веління. Його можна оголосити як заяву, програму, звернення. У таких документах оголошується про наміри, побажання тощо. Для права історичною

практикою напрацьовані свої, специфічні форми існування. Це - санкціоновані державою звичаї, адміністративний чи судовий прецедент, нормативний акт, виданий компетентними органами, договір, укладений між сторонами.

Найпоширенішою формою закріплення державної волі в якості права є законодавство. Іноді право ототожнюється із законом. Це не зовсім вірно. Закон - найважливіша форма права, проте лише одна з форм його існування. Правові ідеї, наміри, державне волевиявлення втілюється в різних формах, набуваючи якості права. Виникнення тієї чи іншої форми права пов'язане з історичними умовами становлення позитивного права, з його національними традиціями, правовою психологією та ідеологією народу.

4. При системному характері.

У будь-якій сучасній державі право повинно бути узгодженою, взаємообумовленою системою. Між чинними правовими нормами і новими нормативними актами має бути певна узгодженість, спадкоємність, інакше право буде не регулювати відносини в суспільстві, а, навпаки, породжувати протиріччя і конфлікти. Історії відомо багато випадків руйнування існуючої правової системи і створення нової (революції, контрреволюції, зміна політичного курсу тощо). Ці процеси завжди супроводжувалися руйнуванням правових традицій, появою правового романтизму, посиленням правового нігілізму, що негативно впливало на правопорядок, спричиняло порушення прав і свобод громадян, неповагу до них. Необхідні були десятиліття щоб налагодити потрібні взаємодії усередині права, поновити його системність, яка є досить потужним стабілізуючим фактором у всіх відносинах. Системоутворюючі зв'язки у праві - найважливіша, іманентна його ознака, обов'язковий атрибут законодавчого процесу.

5. При формальній визначеності.

Ця ознака надає певної чіткості, зрозумілості, визначеності правовим приписам, а, отже, і самому праву. Право виступає як формальний масштаб, однаково рівний для всіх учасників відносин, що регулюються. У правових приписах визначені межі поведінки кожного із суб'єктів права, закріплені їх права і обов'язки. Право тим ефективніше виконує завдання формального регулятора суспільних відносин, чим досконаліша законодавча техніка. Не випадково право визначається як «формальна свобода». Завдяки формальній визначеності правових приписів суб'єкти права - держава, організації, посадові особи, громадяни, іноземці, особи без громадянства знають надані їм права, у

рамках яких вони можуть діяти, можуть вимагати необхідних дій від інших суб'єктів права, мають можливість реалізувати свої права і обов'язки.

2. Сутність права

Питання про сутність права - одне з основних, головних, найбільш важливих вчень про право, тим більше, що сутність права багатоаспектна.

Питання про сутність права (крім своєї наукової значущості) мало до останнього часу велике політичне значення, оскільки в умовах ідеологізованості юридичної науки є одним з предметів принципової політичної дискусії між представниками соціалістичної юридичної науки і, так званої, буржуазної. Причому це не була схоластична дискусія. Це були дійсно два принципово протилежні підходи до поняття сутності права. Оскільки «сутність» означає сукупність найбільш глибоких, стійких якостей предмета (у даному випадку - права), що визначають його походження, характер і напрями розвитку, предметом дискусії як раз і були причини виникнення права, його визначення, роль у суспільстві, якісні ознаки тощо. Для одних суб'єктів право - це інструмент справедливості і свободи, засіб захисту людини від влади, надбання людської культури і розуму, для інших - лише класовий регулятор суспільних відносин.

Слід зазначити, що погляди на сутність права довгий час були пов'язані з певною ідеологізацією юридичної науки. Саме така ідеологізація стає основною причиною однобічного розроблення сутності права, оскільки було неможливо відійти від класового підходу щодо сутності права, особливо, якщо це стосувалося характеристики права західних країн.

Багато мислителів стародавнього світу намагалися проаналізувати і пояснити такі важливі питання, як поняття, сутність, соціальне призначення права. Причому в деяких з них мало місце багато спільного в розумінні права, проте були і зовсім протилежні оцінки та визначення. Протиріччя у підходах до розуміння сутності права, його призначення, ролі у житті суспільства і окремої людини зберігаються до цього часу.

Проте такі протиріччя можна пояснити. Право - значуща цінність для сучасного суспільства, для кожної людини: досить глибоким і складним є його вплив на життя держави, суспільства в цілому, кожного громадянина; тому воно не може мати просте, однобічне пояснення. У останні роки значення права у міжнародних і внутрішніх справах держав постійно зростає, не кажучи вже про його значення для забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Дана проблема є вихідною, центральною у вченні про право, її глибоке вивчення багато у чому визначає подальше дослідження інших питань теорії права.

Під сутністю права розуміють ті внутрішні і необхідні, загальні та основні, головні і стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємообумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самостійної субстанції. Риси, якості і ознаки, що складають сутність права, іманентні останньому, невіддільні від нього, необхідно знаходяться у ньому. Пізнати сутність - означає зрозуміти правові явища, зрозуміти чому вони саме такі. Ця методологічна вимога полягає у тому, що явища сутності повинні бути проаналізовані в суспільних відносинах у дії, як реальне буття права.

Розглядаючи це питання, слід зазначити, що більшість дослідників сутності права зосередили увагу на одному її найважливішому моменті — державній волі (волі пануючого класу). Однак сучасний підхід до пізнання сутності права передбачає врахування не тільки державної волі як такої, а й інших якостей та явищ, синтезованих сутністю: норм, функцій тощо. Сутність права взагалі не може бути розкрита однією категорією, її можна пізнати і виразити лише за допомогою системи категорій, що відтворюють дійсну природу та історію права.

Одним з недоліків у пізнанні вітчизняного права як раз і була відсутність відповідності у підході до з'ясування категорій «сутність права» і «явище права». Остання категорія практично не досліджувалася. Категорія «сутність права» є більш розробленою у вітчизняній юридичній думці.

Категорія «сутність права» виступає як фундаментальне поняття теорії права. А система понятійних рядів теорії права показує, яким чином сутність права проявляється історично. Кожне окреме правове явище може демонструвати не всю сутність права, а її окремий момент, сторону, рису. Воно ніколи не демонструватиме всю сутність права, інакше не було б окремим.

Аналіз взаємозв'язку економіки і права, наприклад, повинен охоплювати вплив економіки на розвиток права, економічні важелі у праві для того, щоб, у свою чергу, показати роль права, значення законодавства для зміцнення і розвитку економіки. Дослідження політичної ролі права - це пізнання його політичного змісту, політичної спрямованості.

Рамки сутності не є раз і назавжди сталі, вони не статичні, а динамічні і змінюються, розвиваючись під впливом різних причин, рушійних сил.

Відповідно не є незмінними і рамки сутності права, яка, розвиваючись, породжує нові зв'язки, відносини, охоплюючи все ширші явища. Завдання теоретичного дослідження полягає у проникненні в ці нові зв'язки і явища, в усвідомленні нових відносин. Цим самим проявляється багатство сутності права, що, в першу чергу, доводиться фактами позитивного соціального значення, а також новими явищами у самому праві, що також зазнає певних змін під впливом розвитку тих чи інших соціальних факторів. Названий процес збагачення, розвитку сутності права безперервний, невичерпний. Пізнання головного у сутності права — це досягнення поглибленого вивчення зв'язків і процесів права. Це проникнення в його стійкий і закономірний зв'язок, у його внутрішній механізм.

Право являє собою єдність форми та змісту, сутності і явища. Слід враховувати, що однією із сторін сутності, яка впливає на суспільні відносини, є функція права. Функція - це розгортання сутності права у суспільних відносинах.

Категорія «сутність права» виражає загальні закономірності розвитку правової дійсності, а окремі правові явища - лише специфічні закономірності їх розвитку. В сутності права представлені всі основні, суттєві, головні риси правових явищ у їх єдності.

3. Соціальне призначення права

Питання про соціальне призначення права має довгу історію розвитку. Демосфен бачив соціальне призначення права у встановленні порядку, якого повинні дотримуватися всі люди. Цицерон вбачав соціальне призначення права у тому, що воно визначає всі необхідні дії і забороняє небажані. Гуго Гроцій вважав, що призначення права полягає у виразі ним моральних правил, у визначенні справедливих дій. Були також інші висловлювання щодо соціального призначення права.

Проте більша увага почала приділятися цим питанням на початку ХХ ст. Деякі вчені (Л. Дюпе, К. Зенкер, М. Коркунов, Л. Петражицький та інші) звернули увагу на різнобічні соціальні аспекти дії права. З'явилася теорія соціальних функцій права, суть якої полягає у спробі пояснити суспільству природу права, його соціальну цінність, багатогранність дії, важливість права для вирішення соціальних завдань.

Кожний з названих авторів по-своєму пояснював соціальне призначення права, інколи вони виходили із зовсім різних методологічних і гносеологічних

позицій, але всі зазначали здійснення правом соціальних (громадських) функцій, вбачаючи у них прояв як соціальної природи, так і соціального призначення права.

Необхідно зазначити, що проблема соціального призначення права в останні десятиліття - постійна для представників юридичної науки як на Заході, так і в Україні.

У юридичній літературі категорія «соціальне призначення права» вживається у декількох значеннях: наприклад, для характеристики історичної місії права, тобто оцінки значення права стосовно його минулого і майбутнього. Під соціальним призначенням права іноді розуміють його економічні, політичні, ідеологічні та інші завдання. Можна розглядати його з точки зору кінцевих соціальних результатів, тобто в аспекті тих досягнень в соціальних відносинах, які обумовлені реалізацією правових норм.

У цьому зв'язку можна вважати, що право має своїм соціальним призначенням закріплення важливих, необхідних відносин, викорінення негативних явищ у житті суспільства, забезпечення нормальних умов для розвитку певних відносин і створення умов для сприятливого розвитку нових, прогресивніших видів суспільних відносин.

Проте дане визначення не є вичерпним для категорії права. Багатоманітність і різні рівні відображення нею правової дійсності дають підстави використовувати дану категорію у іншому — ширшому значенні, що дозволить надати соціальному призначенню права більшу самостійність, теоретичну і практичну цінність у апараті юридичної науки.

Не можна не відмітити, що найбільша необхідність у використанні категорії «соціальне призначення» виявляється при порівняльному аналізі з соціальним призначенням держави, мораллю, ідеологією і іншими складовими надбудови. У даному випадку досить чітко виявляється одне важливе значення цієї характеристики, що демонструє об'єктивне призначення права виконувати специфічну, якісно самостійну роль, яка обумовлюється його соціальним призначенням на певному етапі розвитку суспільства. Саме ця обставина дозволяє стверджувати, що соціальне призначення права полягає перш за все в регулюванні відносин, пов'язаних з виробництвом, розподілом, споживанням, з дотриманням громадського порядку, що відповідає інтересам пануючого класу (в умовах існування антагоністичних класів), суспільства у цілому чи певної його частини.

Призначення права вирішувати самостійно соціальні завдання є найважливішим конститутивним моментом поняття «соціальне призначення права». За цією ознакою можна відрізнити дану категорію від близьких до неї за змістом понять (таких, як завдання, роль, функція права тощо).

Призначення означає не другорядну, супутню, а об'єктивно необхідну спрямованість дії права, яка, врешті-решт повинна бути виражена у вигляді певного соціального результату (закріплення відповідного виду суспільних відносин, викорінення небагатих явищ тощо). Іншими словами, призначення містить певний момент цілеспрямованості, її джерелом виступає соціальна потреба, а стержнем - воля, інтерес політичних сил, що знаходяться при владі.

Саме призначення права формулюється, складається з потреб суспільного розвитку, воно є продовженням цих потреб, що знаходить вираз у юридичному акті. Відповідно до потреб і соціальної необхідності суспільства створюються закони, спрямовані на закріплення певних відносин, їх регулювання чи охорону. Причому те чи інше призначення закону виступає тим виразніше, чим гостріше відчувається потреба (необхідність) саме у відповідній його соціальній ролі — закріпляти, захищати чи спрямовувати розвиток певних суспільних відносин.

Соціальна необхідність регулювання суспільних і виробничих процесів виникає вже на ранніх етапах розвитку суспільства, ще до появи права. Ця необхідність багаторазово зростає в умовах появи державної організації суспільства, коли суттєво розширюється сфера відносин, яку клас, що знаходиться при владі, намагається охопити регулюванням: форма взаємовідносин особи і держави, забезпечення функціонування політичних інститутів тощо. Право стає найважливішим інструментом координації дій різних суб'єктів суспільних відносин.

Правові норми виступають як вимоги, що пред'являються до відповідних суб'єктів суспільних відносин здійснювати певні дії, у першу чергу в інтересах тих політичних сил, виразом волі яких є право. Саме тому правові норми завжди прямо чи опосередковано спрямовуються на охорону цих інтересів, тобто мають поряд з регулятивним охоронне призначення. Регулювання і охорона суспільних відносин юридичними засобами - це головне і основне у чому полягає соціальне призначення права. Разом з тим історія свідчить, що в силу політичних і соціально-економічних причин кожний тип права покликаний вирішувати тільки йому властиві завдання, спрямований на досягнення певної мети, що не властиво іншим історичним типам права.

Необхідно розрізняти загальне соціальне призначення права, тобто характерне для всіх його історичних типів (регулювання і охорона суспільних відносин) і типологічне, тобто властиве праву одного історичного типу (наприклад, ідеологічна спрямованість соціалістичного права). У цьому зв'язку можна вважати, що в соціальному призначенні права інтегруються його завдання і цілі. Практичне значення вказаних якостей зазначеної категорії полягає у тому, що при розгляді права в системі різних елементів надбудови його соціальне призначення, яке охоплює специфічні завдання і мету, виступає одним з критеріїв, що дозволяє чіткіше відмежовувати право від інших її частин, бачити його якісну самостійність.

Історія свідчить, що право, вирішуючи класові завдання, активно взаємодіє також з іншими соціальними регуляторами (політикою, мораллю, звичаями), розв'язуючи загальносоціальні завдання, регулює суспільні відносини, виховує громадян, охороняє культурні цінності тощо. Як держава неухильно виконує певні «загальні справи», що випливають з природи будь-якого суспільства, так і право, як класовий регулятор суспільних відносин, неухильно вирішує низку загальносоціальних завдань, обумовлених його соціальною природою.

4. Поняття функції права.

У науці поняття «функція» використовується у різних значеннях. Так, наприклад, у біології це специфічна діяльність органу чи всього організму (функція печінки, жовчного міхура тощо). У інших науках функція - це напрям дії якої-небудь системи (наприклад, у кібернетиці).

Таким чином, термін «функція» досить багатомірний, він придатний для характеристики будь-яких динамічних структур. Це обумовлено специфікою пізнавальних завдань тих наук, у яких його використовують (математика, біологія, соціологія, юриспруденція). Однак у більшості випадків з функцією пов'язується спрямований вплив системи (структури, цілого) на певні сторони зовнішнього середовища.

У юридичній науці поняття «функція» характеризує соціальну роль держави і права. Майже віковий досвід активного використання поняття «функція права» сьогодні не дозволяє констатувати наявність єдиного погляду на цю проблему. Якщо синтезувати численні точки зору, то можна зробити висновок, що під функцією права розуміють або соціальне призначення права,

або його напрями правового впливу на суспільні відносини, або і те й інше разом.

У цьому зв'язку слід акцентувати увагу на недоцільності ототожнення або протиставлення напрямів правового впливу соціальному призначенню права і, навпаки. Розкриваючи зміст якої-небудь функції права, необхідно постійно мати на увазі зв'язок призначення права з напрямками його впливу і, навпаки — визначеність останніх призначенням права.

Що ж слід розуміти під соціальним призначенням права і правовим впливом?

Соціальне призначення права, як уже зазначалося, визначається потребами суспільного розвитку, відповідно до яких створюються закони, спрямовані на закріплення певних відносин, їх регулювання чи охорону.

Напрямок впливу - найбільш суттєвий компонент функції права, він є свого роду відповіддю на потреби суспільного розвитку, результатом законодавчої політики, що концентрує ці потреби і трансформує їх у позитивне право.

Правовий вплив - категорія, що характеризує шляхи, форми і способи впливу права на суспільні відносини. Це реалізація правових принципів, настанов, заборон, приписів і норм в суспільному житті, діяльності держави, її органів, громадських об'єднань і громадян. Правовий вплив — це не тільки нормативний, а й психологічний, ідеологічний вплив права на почуття, свідомість та дії людей.

До форм правового впливу відносять, наприклад, інформаційний і ціннісно-орієнтаційний вплив права.

Правове регулювання - це упорядкування суспільних відносин за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правових відносин, правових приписів тощо). Правове регулювання є однією з форм правового впливу і співвідноситься з останнім як частина і ціле.

Існування різних форм правового впливу дозволяє більш чітко розрізнити власне юридичний вплив права (правове регулювання) і неюридичний (інформаційний та орієнтирний). Поняття «функція права» охоплює два види впливу.

Функція права - це прояв його іманентних, специфічних якостей. У функції акумулюються якості права, що випливають з його якісної самостійності як соціального феномена.

Проблема функцій права та держави у вітчизняній юридичній літературі найкраще розроблена В. Погорілком.

1. Функція права обумовлена його сутністю і визначається призначенням у суспільстві. У той же час функція не є лише проявом іманентних якостей сутності, її не можна розглядати тільки як їх «проекцію». Не можна механічно зв'язувати функції і сутність права; функція права має певний ступінь незалежності.

2. Функція характеризує напрям необхідного впливу права на суспільні відносини, тобто такого, без якого суспільство на даному етапі розвитку не може існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин).

3. Функція виражає найбільш суттєві, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань, що стоять перед правом на даному етапі його розвитку.

4. Функція права являє собою, як правило, напрямок його активної дії. Тому однією з важливих її ознак є динамізм.

5. Постійність, як необхідна ознака функції права, характеризує стабільність, безперервність, досить довгу її дію. Функція постійно властива праву, проте це не означає, що незмінними залишаються механізм і форми її здійснення, які змінюються і розвиваються у відповідності з потребами практики.

Для того, щоб більш чітко усвідомити поняття «функція права», слід визначити, у чому її відмінність від близьких за змістом юридичних категорій, таких, як: «роль права», «завдання права» і «функціонування права».

Термін «роль права» вказує на значення права у житті суспільства, держави взагалі або на певному етапі їх розвитку. Відповідаючи на питання, яка була (чи буде) роль права на тому чи іншому етапі, вирішення тих чи інших завдань, слід розглянути функції права, котрі якраз і характеризують його соціальне призначення. «Роль права» більш загальне по відношенню до функції поняття. Саме у цьому їх відмінність. Термін «завдання права» — це економічна, політична чи соціальна проблема, що стоїть перед правом, і яку воно покликано вирішувати. Завдання права відображає постійну мету, досягненню якої воно повинно всебічно сприяти.

Залежність функції права від його завдань знаходить прояв у тому, що, по-перше, завдання часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій, по-друге, визначає їх зміст і по-третє, суттєво впливають на форми та методи їх реалізації, визначаючи конкретні напрями правового впливу.

Термін «функціонування права» відображає дію права в соціальній системі. Дати функціональну характеристику права - наче розкрити способи його впливу (шляхи і форми впливу на суспільні відносини).

Якщо «функція права» - поняття, що відображає не тільки сучасне і майбутнє (цілі і завдання) у праві, то «функціонування» віддзеркалює дію права в сучасних умовах, якщо інше спеціально не обумовлене.

Таким чином, «функція права» і «функціонування права» є дуже близькими, у чомусь тотожними, але не такими, що повністю збігаються, поняттями. Функціонування права - питання, безпосередньо пов'язане з проблемою функцій, оскільки характеристика системи функцій - це, по суті, характеристика функціонування права. У конкретному ж значенні поняття «функціонування права» означає дію права як елемента соціальної системи поряд з державним механізмом, мораллю, політикою, іншими соціальними регуляторами. Іншими словами, функціонування - це дія права у соціальній системі, реалізація його функцій, втілення їх в суспільних відносинах.

5. Характеристика системи функцій права

Аналіз функцій права як єдиної цілісної системи дозволяє не просто згрупувати і упорядкувати знання при їх вивченні. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти зміст кожної з функцій.

У реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані. Тому жодну з функцій не можна досліджувати досить глибоко і повно без аналізу її взаємодії з іншими функціями, тобто без вивчення її у системі.

Система функцій права є складним, багаторівневим утворенням. Слід розрізняти функцію права як єдиного цілого і окремі функції вказаного цілого.

Система функцій права безпосереднім чином пов'язана із системою права. У відповідності з елементами останньої можна виділити п'ять функцій права, що утворюють систему:

Міжгалузеві (властиві двом чи більше, але не всім галузям права).

Загальноправові (властиві всім галузям права).

Галузеві (властиві одній галузі права).

Правових інститутів (властиві конкретному інституту права).

Норми права (властиві конкретному виду норм права).

Питання про співвідношення функцій права різних рівней має важливе значення, оскільки структурним елементам системи права властиві функції, що мають відповідну специфіку, яка визначається відповідно предметом і методом правового регулювання даних елементів та їх призначенням у системі права. Та чи інша загальноправова функція може більшою чи меншою мірою конкретизуватися функціями нижчого рівня. Це залежить, по-перше, від характеру загальноправової функції і, по-друге, від призначення галузі, інституту, норми права і відповідно їх функцій.

Крім того, загальноправові функції права не можуть охопити все різноманіття конкретних форм і шляхів впливу права на суспільні відносини. Вони «деталізуються» у дії інших груп функцій. Це положення підтверджується диференціацією функцій права. Звичайно, при їх розгляді враховуються власне юридичні функції і соціальні. Однак, при глибшому ступені диференціації виникає необхідність ввести у науковий обіг поняття підфункції чи неосновної функції права.

Поділ функцій права на основні і неосновні (підфункції) аналогічний диференціації основних і неосновних функцій держави і є наслідком багатогранного впливу права на суспільні відносини.

Аналіз правового впливу на суспільні відносини дозволяє розрізнити основні функції права, тобто функції, властиві всім галузям, а також функції менш загального значення. Загальними функціями виступає регулятивна, охоронна, екологічна, виховна і політична. Так, політичний зміст, властивий всім галузям права, не має жодної галузі, котра не здійснює регулятивного чи виховного впливу на громадян.

Функції менш загального значення властиві лише деяким галузям права. Така, наприклад, компенсаційна функція цивільного, фінансового і трудового права.

Крім того, окремій галузі чи, навіть, інституту можуть бути притаманні окремі, суто специфічні функції (наприклад, карна для кримінального права). Співвідношення основних і галузевих функцій права має важливе значення, оскільки галузі права, як складові системи, мають функції, що порівняно з основними мають певну специфіку, яка визначається предметом правового регулювання цієї галузі та її призначенням.

Аналіз основних функцій права не охоплює всього різноманіття конкретних форм і шляхів впливу права на суспільні відносини. Ця можливість

надається лише при аналізі змісту галузевих функцій, якими конкретизуються основні.

Галузева функція права може конкретизувати основну більшою або меншою мірою. Це залежить, по-перше, від характеру основної функції і, по-друге, від призначення галузі права. Наприклад, функції кримінального права конкретизують охоронну функцію права більше, ніж функції трудового права.

Норми галузей права конкретизуються, спрямовуються на вирішення соціальних завдань, на досягнення цілей не розрізнено, не самі по собі, а в силу їх інтеграції функціями, що здійснюються кожною галуззю права. Тому і досягається певний цілеспрямований правовий вплив. Функції надають галузям права специфічні риси, характерні особливості, що дозволяють відрізнити одну функцію від іншої.

Співвідношення основних і галузевих функцій права - це діалектичне співвідношення загального і особливого. Як загальне і особливе знаходиться між собою в нерозривному зв'язку, єдності, так і основні функції зв'язані з галузевими. Оскільки особливе завжди містить в собі елемент загального, функції окремих галузей права завжди в основному, суттєвому виражають зміст основних його функцій.

Однак основні функції не є простою сумою галузевих. Вони слугують немовби стержнем, що пронизує зміст галузевих функцій, але не вичерпує всіх їх можливостей. Як особливе неповно входить у загальне, так і функції окремих галузей не повністю входять в основні, тобто вид, число, характер галузевих функцій не завжди безпосередньо збігаються з кількістю і найменуванням основних функцій права.

Основні функції права - це найбільш загальні, найважливіші напрями його впливу на суспільні відносини. У них у концентрованій формі виражаються службова роль права, його класова сутність і соціальне призначення.

Неосновні функції (підфункції) права охоплюють не таку широку сферу впливу. Вони характерні не для всіх галузей права, а здебільшого входять в одну чи декілька основних функцій.

Таким чином, характеризуючими ознаками неосновної функції виступають: відсутність загальності щодо всіх чи більшості галузей права; не таке широке коло суспільних відносин (та на які здійснюється правовий вплив); належність неосновної функції якій-небудь основній чи декільком основним функціям.

Поняття «неосновна» до деякої міри умовне, мета застосування цього визначення полягає у тому, щоб, з одного боку, виділити з великої кількості правових функцій найбільш суттєві, головні і більш загальні за змістом, а з іншої - відмітити інші (не такі широкі, короткочасні, локальні тощо) функції, тобто такі, до яких не належать вказані вище ознаки.

У той же час це не означає, що функції другого рівня є другорядними, випадковими. Мета такого поділу інша. Враховуючи системний аналіз, вважаємо необхідним проаналізувати систему функцій, їх певну кількість, що є реальною у дійсності, де кожна функція відіграє різну роль у процесі цілеспрямованого функціонування права.

Слід також враховувати, що право - це збалансована система, функції якої справляють багатосторонній вплив на суспільні відносини. Ця урівноваженість (збалансованість) обумовлена переважанням охоронної функції у кримінальному, адміністративному, кримінально-процесуальному праві і зменшенням її ролі в сімейному, трудовому, цивільному праві. Регулятивна ж функція більш властива останнім названим галузям, а у кримінальному праві вона виявлена значно менше. Такий розподіл соціального «навантаження» між галузями впливає із специфіки тих відносин, на які покликані впливати перераховані галузі права. Відносини рівності сторін, відсутність субординації у правах і обов'язках, характерні для цивільного права, не можуть регулюватися тими ж методами, що і кримінальні правові відносини.

Вчені-правознавці виділяють дві групи критеріїв, покладені в основу диференціації загальноправових функцій: внутрішні (знаходяться в рамках самого права) і зовнішні (поза його межами).

Внутрішні функції (підстави) класифікації загальних функцій права впливають із системи права, способів його впливу на поведінку людей, особливостей форм реалізації.

Зазначаємо, що нерозривний зв'язок функцій права з власно-правовою матерією обумовлює існування основних владно-юридичних функцій: регулятивної і охоронної. Регулятивна і охоронна функції іманентні праву, саме вони характеризують право як специфічне якісно самостійне утворення. Більше того, можна сказати, що потреба існування права як соціального явища полягає у необхідності здійснення ним цих функцій.

Зовнішнім об'єктивним критерієм класифікації функцій права слугують соціальні фактори.

Суспільство як надзвичайно складне ціле поділяється на певні сфери суспільних відносин. Важливу роль в їх регулюванні відіграють соціальні функції.

В найзагальнішому вигляді соціальні функції права можна визначити як напрями зворотного правового впливу на відповідні сфери суспільного життя. Так, економічна функція є правовим впливом на економічну сферу; політична - на політичну; виховна - на духовну.

Регулятивна і охоронна функції належать до основних функцій права. А кількість неосновних функцій не є величиною постійною, вона може збільшуватися чи зменшуватися залежно від історичних обставин, актуальності чи неактуальності завдань, що вирішуються, зміни масштабу правового впливу тощо. Серед неосновних соціальних функцій найбільш виразні: економічна, інформаційна тощо.

Відповідно, система функцій права не є раз і назавжди даною та незмінною. Як тільки та чи інша сфера суспільного життя стає суттєвою, починає активно регулюватися нормами всіх (чи майже всіх) галузей права, правомірно поставити питання про існування відповідної його функції.

Регулятивна функція права

Визначальне місце в системі функцій права належить регулятивній функції. Чи знаходить свій вираз право у формі нормативних або правозастосовчих актів, чи здійснюється у загальних або конкретних правовідносинах, встановлює правовий статус, правосуб'єктність громадян, чи визначає компетенцію державних органів і юридичних осіб - в усіх названих формах знаходить прояв його основне соціальне призначення - регулювання суспільних відносин. Особливості цієї функції полягають перш за все в установленні позитивних правил поведінки, в організації суспільних відносин, координації соціальних взаємозв'язків.

В рамках регулятивної функції виділяють дві підфункції: регулятивну статичну і регулятивну динамічну.

Регулятивна статична функція виражається у впливі права на суспільні відносини шляхом їх закріплення у тих чи інших правових інститутах, у чому і полягає одне із завдань (призначень) правового регулювання. Право, перш за все, юридично закріплює, чітко урегульовує суспільні відносини, що є основою нормального і стабільного існування суспільства, відповідно інтересам його більшості чи силам, які стоять при владі.

Вирішальне значення у виконанні статичної функції належить інститутам права власності, юридична суть яких у тому і полягає, щоб закріпити економічні основи суспільного строю. Статична функція чітко виражена також у інших інститутах (у тому числі у виборчому, авторському праві тощо).

Регулятивна динамічна функція знаходить вираз у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їх руху (динаміки) і втілена, наприклад, в інститутах цивільного, адміністративного, трудового права, що опосередковують процеси в економіці й інших сферах суспільного життя.

Характеристика регулятивної функції права передбачає виявлення найважливіших шляхів її здійснення.

Найбільш характерними шляхами (елементами) здійснення регулятивної функції права є:

Визначення засобами норм права праводієздатності (правосуб'єктності) громадян.

Закріплення і зміна правового статусу громадян.

Визначення компетенції державних органів, у тому числі й компетенції (повноважень) посадових осіб.

Встановлення правового статусу юридичних осіб.

Визначення юридичних факторів, спрямованих на виникнення, зміну і припинення правовідносин.

Встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами права (регулятивні правовідносини).

Визначення оптимального типу правового регулювання стосовно до конкретних суспільних відносин.

Отже, регулятивну функцію можна визнати як обумовлений їй соціальним призначенням напрям правового впливу, що виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права.

Охоронна функція права

Ще одна не менш важлива юридична функція - правоохоронна.

Необхідність у охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Право, як відомо, існувало не завжди, але з моменту появи воно стає одним з найважливіших засобів охорони суспільних відносин. Даний прояв правового впливу і становить охоронну функцію.

Охоронна функція права - це обумовлений соціальним призначенням напрям правового впливу, спрямований на охорону загальнозначущих,

найбільш важливих економічних, політичних відносин, подолання явищ, сторонніх даному суспільству.

З визначення випливає, що право не тільки охороняє загальнопозитивні, фундаментальні суспільні відносини, воно також спрямоване на подолання сторонніх конкретному суспільству відносин. Домінантним спрямуванням охоронної функції слід вважати не стільки викорінення небажаних явищ, скільки саме охорону тих відносин, які такої охорони потребують. Саме охороняючи ці відносини, право природно запобігає, карає дії, що порушують умови нормального розвитку і протирічать інтересам суспільства, держави та громадян.

Не слід сприймати охоронну функцію тільки у зв'язку із вчиненням правопорушенням. Основне призначення даної функції полягає перш за все у запобіганні порушенню норм права. Ефективність охоронної функції тим вища, чим більше суб'єктів права підкорилося приписам норм права. Саме факт встановлення заборони чи санкції серйозно впливає на деяких осіб, спонукає їх утримуватися від скоєння протиправних вчинків. Це означає, що досягнута одна з цілей впливу права - охороняються певні суспільні відносини.

Специфіка охоронної функції права полягає у наступному:

По-перше, вона характеризує право як особливий спосіб впливу на поведінку людей, що виражається у впливі на їх свідомість погрозою санкцій, встановленням заборон і реалізацією юридичної відповідальності.

По-друге, вона інформує суб'єктів суспільних відносин про те, які соціальні цінності знаходяться під охороною засобами правових приписів.

По-третє, вона є показником політичного і культурного рівня суспільства, гуманних засад, що містяться у праві. Спосіб охорони дуже часто залежить від розвитку суспільства, його політичної сутності.

Соціальна функція права

Юридична наука звернула увагу на соціальне призначення права і, відповідно, на його соціальні функції ще на початку ХХ ст. Власне проблема функцій права спочатку виникла як проблема функцій соціальних.

Відомий французький юрист Л. Дюгі у 1901 р. видав книгу «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», у якій зазначав, що право, маючи суспільну природу, здійснює певні соціальні функції. У 1905 р. К. Реннер у Австрії публікує працю «Правові інститути приватного права і їх соціальні функції», у якій доводить наявність у права приватної власності багатьох

соціальних функцій, зокрема, економічної, організаційної, виробничої, розподільчої тощо.

Відомо, що соціальне призначення права визначається закономірностями суспільного розвитку, воно є їх «продовженням», що, власне, виражене у юридичній формі. Виходячи із закономірностей, внутрішніх причин розвитку суспільства, формулюються правові положення, що закріплюють певні відносини та охороняють цінності, які у даний історичний момент є найбільш важливими і необхідними.

Урегульованість суспільних відносин, їх закріплення і охорона - найважливіше соціальне завдання і призначення права. Реалізація саме цієї функції, вирішення зазначених важливих завдань надає різноманітним (досить суперечливим) соціальним відносинам необхідну стабільність, створює умови для успішного прогресивного розвитку особи, держави і суспільства.

Соціальні функції - це специфічний ракурс права, де регулятивна і охоронна функції «поєднуються» у відокремленій якісно однорідній сфері соціальних відносин, економіці, політиці, ідеології.

Розглянемо деякі основні функції права:

1. При економічній функції.

Економічна функція як одна з найважливіших соціальних функцій права мала велике значення на всіх етапах розвитку товарно-грошових відносин. Право завжди було гарантом власності та свободи підприємництва.

На основі правових норм в економічних відносинах виникали урегульовані правом відносини. Найважливішою правовою формою таких відносин був і залишається договір, у якому йдеться про права та обов'язки сторін і у якому останні визначають умови настання тих чи інших правових наслідків (результатів).

З договору частіше за все впливають також певні санкції для сторони, що не виконує свої обов'язки. Крім того, правові санкції встановлюються за скоєння у економічній сфері умисних злочинів (шахрайство, вимагання, знищення або пошкодження майна, незаконне використання товарного знака, виготовлення чи збут підроблених грошей, цінних паперів тощо).

Таким чином, економічна функція права здійснюється як безпосередньо через регулювання правомірних дій учасників економічних відносин, так і опосередковано, шляхом погрози застосування санкцій чи їх реалізації за скоєння правопорушень у сфері економіки.

2. При політичній функції.

Політична функція права полягає насамперед у регулюванні відносин влади, відносин між соціальними групами і - особливо - в регулюванні національних відносин. Історія підтверджує, що політика - це участь у справах держави, визначення завдань держави, відносини між класами і націями. Роль права в регулюванні названих відносин з моменту виникнення держави, класів і націй була і залишається до цього часу досить значною.

Права і свободи людини - також важливий об'єкт політичної функції права, що не втрачає своєї актуальності і нині.

3. При виховній функції.

Виховна функція права є результатом здатності права виражати ідеологію певних кланів і соціальних сил та його спроможність впливати на думки і почуття людей. Одне з найважливіших завдань виховної функції права — виховання високої правосвідомості, формування у громадян стимулів правомірної поведінки.

У праві відображені передові, гуманні, відповідні інтересам особи приписи, в результаті чого право одержує психологічну підтримку з моменту видання правової норми. Разом з тим правові вимоги, що не відображають бажань і настроїв людей, одержують їх негативну оцінку і не знаходять підтримки в їх свідомості. У таких випадках виховна функція права не досягає своєї мети.

4. При компенсаційній функції.

Компенсаційна функція властива різним галузям права, оскільки виконує важливу роль в регулюванні відносин між громадянами і юридичними особами, виступає необхідним інститутом гармонізації інтересів суб'єктів права, стабільності суспільних відносин.

Це важливий напрям дії права, оскільки саме у ньому закладена досить важлива його особливість як інструмента соціальної справедливості. Компенсаційна функція дуже тісно пов'язана з поновлюючою. У юридичній літературі їх часто ототожнюють.

Проте це не тотожні поняття. Відмінності між ними полягають перш за все у формах, методах і правових наслідках реалізації. Різноманітні також і правові підстави цих напрямів впливу, хоча в окремих випадках вони бувають обумовлені одними і тими ж причинами. Наприклад, у разі незаконного звільнення (причина) спостерігається одночасна реалізація поновлення на посаді і компенсація за вимушений прогул.

Різниця між компенсаційною і поновлюючою функціями є достатньо помітна у цивільному законодавстві, коли поновлення становища, яке існувало до порушення права, часто не пов'язується з компенсацією збитків.

Конституція України також передбачає компенсацію за примусове відчуження майна для державних потреб (ст. 41), за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо.

5. При обмежувальній функції.

Наявність у права обмежувальної функції пов'язана з його призначенням бути регулятором суспільних відносин. Регулювати - це означає регламентувати варіанти поведінки, які повинні відповідати інтересам певних соціальних груп, класів, індивідів, всього суспільства. Для того, щоб дії одних суб'єктів права не порушували прав та інтересів інших, щоб відносини в суспільстві були більш гармонійними, право встановлює певні обмеження для суб'єктів правовідносин, долаючи тим самим анархію і сваволю. Обмеження прав - це своєрідне вирівнювання протилежних інтересів. Так, Конституція України, дозволяючи ідеологічний плюралізм, одночасно обмежує можливості створення окремого спрямування партій, організацій і рухів. У Конституції прямо зазначається (ст. 37), що забороняється створення і діяльність громадських організацій, мета і дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу.

Конституція України гарантує права та свободи людини і громадянина згідно із загальноновизнаними принципами та нормами міжнародного права. Разом з тим у ній підкреслюється, що їх існування не повинно порушувати прав і свобод інших громадян. У розвиток цього положення Конституція України (ст. 64) прямо встановлює, що права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Так, ст. 34 Конституції України встановлює обмеження законом прав громадянина у інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей тощо.

Обмежувальна функція, незважаючи на певний негативний характер, дає позитивний соціальний результат, оскільки завдяки таким якостям право виступає гарантом стабільності і гармонії у суспільстві, найважливішим інструментом правопорядку та реалізації прав громадян.

6. При поновлюючій функції.

Поновлююча функція займає особливе місце у механізмі правового впливу. За допомогою правових засобів поновлюють порушений громадський порядок; дуже часто поновлюється і попереднє правове становище суб'єктів права (громадянин, наприклад, знову одержує ті права, яких був позбавлений, йому повертають майно, поновлюють на роботі, реабілітують його ім'я тощо).

Часто поновлююча функція реалізується внаслідок того, що відміняється прийнятий правовий акт чи юридично значуща дія (наприклад, наказ про звільнення).

Норми, спрямовані на поновлення порушених прав і свобод особи, містяться як у міжнародно-правових актах, так і у багатьох внутрішньодержавних документах. Наприклад, ст.8 Загальної декларації прав людини встановлює: «Кожна людина має право на ефективне поновлення прав». Норми трудового права - важлива гарантія поновлення громадянина на попередньому місці роботи тощо. Слід погодитися з визначенням поновлюючої функції як відносно особливого впливу комплексу правових засобів на волю, свідомість і поведінку людей, на поновлення попереднього правового становища суб'єктів. Це може знаходити свій прояв у відміні незаконних рішень, у поновленні порушеного громадського порядку тощо.

7. При інформаційній функції.

Оточуючий нас світ пізнає не тільки вчений, а й письменник, скульптор, законодавець. Останній відображає результати свого пізнання у правових нормах, у яких закладена певна інформація про життя. Певні законодавчі документи можуть надавати відомості про державу не менші, ніж окремі наукові трактати. Наприклад, у Конституції України йдеться про те, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1); систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села (ст. 133) тощо. Таку інформацію може надати тільки Конституція.

Дійсно, право вбирає у себе, а потім видає величезну інформацію про різнобічні явища суспільного життя, оскільки у ньому міститься величезна кількість наукових дефініцій, юридичних формул, історичних та життєвих відмінностей, політичних і правових оцінок, юридичних рекомендацій, заборон, дозволів тощо.

Завдяки правовим актам люди знайомляться зі структурою органів влади і управління; з тим, що є правомірним, що заборонено тощо. Отже, право - це (крім усього) також один з найважливіших засобів соціальної інформації, який

використовує держава. Причому ця інформація розрахована не тільки на пасивну поведінку суб'єктів права, вона передбачає також активну поведінку, призводить до досягнення позитивного результату, задоволення інтересів учасників правовідносин (громадян, посадових осіб, організацій).

Крім того, правова інформація - це владна інформація, за її допомогою виражається (і, відповідно, формується) певний світогляд. Інформаційна здатність права — це один із суттєвих факторів, що дозволяє віднести його до елементів духовної культури суспільства. Не викликає сумніву, що право насамперед виникає не як інформатор, а як регулятор суспільних відносин. У держави і суспільства досить каналів, засобами яких здійснюється інформування суб'єктів права. Проте право як регулятор суспільних відносин одночасно виконує роль інформатора їх суб'єктів. Таким чином, право виконує інформаційну функцію поряд зі своїми суто юридичними завданнями, набуваючи також інформаційної якості. У цьому знаходить прояв його соціальна природа, здатність впливати на волю, свідомість і психіку людини, реалізуватися через сприйняття людьми.

8. При екологічній функції.

У наш час не виникає сумніву в необхідності серйозного правового впливу на екологічне середовище.

Основними об'єктами екологічної функції права є земля, її надра, ґрунти, атмосферне повітря, ліси, рослинний і тваринний світ, навколосемний космічний простір тощо.

З метою реалізації цієї функції приймаються закони, нормативні акти уряду, міністерств та відомств, органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, спрямовані на захист довкілля, забезпечення прав громадян на здорову екологію, встановлення відповідальності за порушення екологічного законодавства. Важлива роль у цьому належить правоохоронним органам: прокуратурі, суду, міліції, що застосовують засоби впливу до правопорушників у сфері екології (штрафи, відшкодування збитків, позбавлення волі тощо).

Деякі вчені пов'язують появу екологічної функції права з тим, що економічна функція права, зорієнтована виключно на регулювання порядку користування природними багатствами не виконала завдання екологічного захисту суспільства. На наш погляд, поява екологічної функції пов'язана з тим, що екологічна сфера з її бурхливим розвитком в умовах науково-технічного прогресу перетворюється для людства в одну з основних проблем його виживання та існування. Слід враховувати ту обставину, що великий комплекс

правових засобів, форм і методів охорони довкілля реалізується державою, яка є найважливішим інститутом, який підтримує, організовує і стримує всі напрями впливу на екологічну сферу.

Держава покликана всебічно проводити діяльність, спрямовану на забезпечення екологічної безпеки окремих громадян і суспільства у цілому. Як вважають вчені, з часом - в умовах зростання небезпеки екологічної катастрофи - значення правового захисту населення зростатиме ще більше.

У наш час серед природних прав людини називають і право на здорове екологічне середовище. Конституція України (ст. 50) назвала як основне конституційне право громадян України - їх право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на інформацію про його стан, на відшкодування шкоди внаслідок порушення цього права.

У НАШ ЧАС ПРАВО :

- власний інтерес («моє право»)
- свобода волевиявлення («можливість»)
- гарантованість власної поведінки («безперешкодність вчинку»)
- вимога до поведінки інших осіб («забезпеченість обов'язком»)
- сукупність норм («правила поведінки»)
- правильність («відповідність правилам»)
- справедливість («співвідношення з моральними критеріями»)
- антипод свавілля («правовий порядок»)

6. Основні концепції праворозуміння

Правова наука активно послуговується поняттям Позитивного права як такого, що створюється людьми та їх інститутами, існує як фактичне явище у формі закону та інших правових актів. Основною рисою цієї концепції є відмова від обов'язкового зв'язку між правом і мораллю, що давало б змогу оцінювати та критикувати норми позитивного права. За класичною формулою Дж. Остіна, Право – це наказ суверена, який спирається на загрозу санкцій у разі непідкорення. Відповідно до цього навіть норми права, сформульовані у дозвільній формі, вважалися такими, що містять наказ, оскільки інша їх сторона зобов'язувалася до виконання певних дій.

Активною дійовою особою у правовій сфері вважався законотворець, а ключовими її питаннями – законність та обов'язковість. Закон вважався таким, що не тільки закріплює певні можливості, а й фактично надає (дарує) людям права.

У свою чергу, здатність правових норм до примусового виконання розглядалася незалежно від їх конкретного змісту, того, що саме ними дозволяється чи забороняється.

Унаслідок цього державний примус оголошувався найважливішою ознакою права, а саме право – засобом його (примусу) своєрідної «матеріалізації» за посередництвом застосуванням зовнішнього впливу. Правознавство у такий спосіб практично зводилося до «законознавства», інтерес якого зосереджувався навколо проблем законотворчості, системи законодавства, законності, юридичної техніки. Звичайно, увага до цих питань є необхідною, оскільки акцентує на важливих для будь-якої школи праворозуміння логічних аспектах правового регулювання, але вони аж ніяк не можуть вичерпати усю складну та багатогранну правознавчу тематику. За межами правознавства виявилася проблематика практичної реалізації законів та їх ефективності, яка розглядалась як вторинна, похідна від основних питань.

Поза увагою залишалися й питання, без відповіді на які ставився під сумнів власне науковий статус знань про право: які чинники зумовлюють зміст правил поведінки; що має та може регулювати право; від яких факторів залежить досягнення результату правового регулювання. Відсутність відповідей на ці питання впливають на цілісність сприйняття права, його регулятивних можливостей, розуміння специфіки національних правових систем, процесу правонаступництва та напрямів розвитку права.

Концепція природного права мала на меті укорінення права до основоположних засад буття (природи) людини: спочатку як вічних та незмінних, пізніше – із змінним змістом відповідно до стану розвитку суспільства та людства.

Ідея природних прав має давню історію починаючи з античної доби. Яскравими представниками цієї теорії є Ф. Аквінський, Г. Гроцій, Дж. Локк та ін. Природне право трактувалось як «вищий закон», головні риси якого походять від розуму (божественного розуму) в тісному зв'язку з принципами етики та справедливості.

Рациональне природне право разом із християнським поглядом на особистість становить основу концепції прав людини (на життя, власність, вільний розвиток та ін.), які визнаються невід'ємними від особи, окреслюють межі її автономного існування, є непорушними та виступають основним критерієм обмеження державної влади. Під гаслами боротьби за природні права

проходили буржуазні революції в Європі та Північній Америці, які зумовили формування правових систем сучасних демократичних держав.

Ідеї природного права знайшли своє відображення в міжнародно-правових документах з прав людини, конституціях країн розвинутої демократії та тих держав, які стали на шлях демократичних перетворень. Так, преамбула Конституції України 1996 р. передбачає, що ця Конституція приймається «дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя». Відповідно другий розділ Конституції містить норми про права людини і громадянина, їх забезпечення та захист. Соціологічний підхід до права виник на тлі кризових явищ у розвитку «юриспруденції понять», яка спиралася виключно на формальні критерії і тому не могла за визначенням бути чутливою до реальних суспільних проблем.

Його специфікою стала орієнтація на дослідження правової поведінки, пріоритетна увага до соціального контексту та завдання щодо підтримки правопорядку.

Показовою для цього напрямку стала концепція «живого права» австрійського правознавця О. Ерліха, який у 1900-1918 рр. працював в Чернівецькому університеті, що на той час знаходився на території Австро-Угорської імперії. На його думку, завданням цього підходу є усвідомлення такого права, яке міститься не в законах чи наукових теоріях, а у самому суспільстві, що і є середовищем його формування та дії⁴⁴. «Живе право» стало основою для інших соціологічних трактовок права – «неформальне право», «неофіційне право», «вільне право», «корпоративне право» «інтуїтивне право» тощо.

Так, правовий реалізм як інтерпретація соціологічного напрямку в американській юриспруденції шукає «реальні норми» у судовій та іншій правозастосовній діяльності, спираючись на соціальні та психологічні чинники, що зумовлюють практичну реалізацію норм права у конкретних життєвих ситуаціях.

Інтегративний підхід до праворозуміння означає, що жодна окрема концептуальна ідея не здатна повною мірою відобразити право як соціальне явище й тому не може претендувати на беззаперечну істину чи абсолютну об'єктивність.

---

44 Эрлих О. Основоположение социологии права / под ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова ; пер. с нем.: М. В. Антонов. СПб. : ООО «Унив. издат. консорциум», 2011. 704 с.

Водночас кожна правова теорія, відображаючи окремі значущі риси права, дає змогу синтезувати їх і представити у такий спосіб таке складне та багатогранне явище, яким є право.

Окремо тут постає питання про узагальнюючий принцип для різних шкіл праворозуміння.

Саме врахування усіх основних проявів права з позиції пріоритету завдань щодо реального впорядкування відносин дає змогу визначити дійсні критерії правомірності соціальної реальності та оцінити ефективність правового регулювання.

У цьому контексті право розглядається як таке, що існує принаймні у формах свідомості, текстів та дій.

Право у свідомості – це насамперед теорії та концепції, які виступають ідеологічними засадами правоутворення та правозастосування.

Право у текстах об'єктивує його зміст, слугує його визначеності – однаковому розумінню та застосуванню правових норм, забезпеченості їх виконання.

Право у діях означає втілення права у практичне життя, що власне й виступає очікуваним результатом правового регулювання.

Формування сучасного праворозуміння Важливою є пропозиція щодо запровадження нового для правознавства поняття «правове життя». Особливістю цього погляду є заклик до звернення уваги до реальних аспектів поведінки суб'єктів права, так би мовити, «енергії права».

Заслуговує на підтримку й намагання охопити цим поняттям як необхідне, так і випадкові фактори, як позитивні, так і негативні правові складові (наприклад, правопорушення). Дана категорія пропонується як така, що покликана забезпечити погляд на правову реальність зі всіма її досягненнями та недоліками, сильними та слабкими сторонами.

Водночас з погляду на усталені традиційні методологічні настанови «правове життя» знову ж таки зводиться до того, щоб певним чином оформляти особисте, державне та суспільне життя, що фактично зводить його до правових актів та своєрідної їх піраміди, повертає унаслідок цього правову тематику всупереч заявленим новаціям у русло звичної позитивно-правової проблематики.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

Письмова відповідь або підготовка презентації.

1. Сутність права.

2. Характеристика основних концепції праворозуміння.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які функції права існують?
2. У чому полягає сутність права.
4. У чому полягає протиріччя між правом та державою?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади. Дис. ...д.ю.н., К. 2016 URL: http://idpnan.org.ua/files/evgrafova-e.p.-obektivnist-prava-_teoretiko-prikladni-zasadi_-_d_.pdf
2. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Заєць А. П. К.: Парламентське вид-во, 1999. 248 с.
3. Загальна теорія держави і права: [підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. 2010. № 4. С. 10-21.
5. Оборотов Ю. Н. Образы, понятие и аксиосфера государства / Ю. Н. Оборотов, В. В. Колесниченко // Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / [под ред. Ю. Н. Оборотова]. Одеса: Фенікс, 2001. С. 340–360.
6. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин. *Право України*. 2010. №3. С. 24-36.
7. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // *Право України*. 2006. № 4. С. 21-28.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права (академический курс) : [учебник] / Скакун О. Ф. Харьков : Эспада, 2005. 840 с.
9. Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

Лекція № 5

ТЕМА. ВНУТРІШНЯ БУДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЗОВНІШНЯ ФОРМА ЙОГО ПРОЯВУ

/2 години/

Лекція базується на:

Риндюк В. І., Гришко О. М. Система права та законодавство: до питання співвідношення понять Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2022 С. 36-41 URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/7.pdf

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання про історичні погляди та сучасні підходи щодо внутрішньої будови національного права та зовнішньої форми його прояву;
- **розвиваюча:** розвиток уявлень щодо концептуальних засад наукового пізнання та здійснення наукових досліджень щодо розуміння місця правової норми в національній та міжнародній системі;
- **практична:** формування здатності застосовувати методи філософського і міждисциплінарного дослідження, використовувати релевантний дослідницький інструментарій та методику проведення власного правового дослідження;

Міжпредметні зв'язки: філософія, політологія, соціологія, історія України, історія держави та права України, галузеві юридичні науки, міжнародне право.
ТЗН: комп'ютерна презентація.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: юридична наука, правова система, норми права, система права, система законодавства

ПЛАН

1. Співвідношення системи права та системи законодавства.
2. Місце правової норми в національній та міжнародній системі.
3. Особливості міжнародної нормотворчості.

1. Співвідношення системи права та системи законодавства

Система права - це внутрішня система права, яка включає в себе норми права, інститути права, галузі права та забезпечує їх повну взаємодію. За допомогою цих правових засобів держава здійснює регулювання суспільних відносин.

Система законодавства - це упорядкований і погоджений комплекс нормативно-правових приписів, які містяться в законах і розподілені залежно від предмета і методу правового регулювання по інститутах та галузях законодавства.

Ці дві окремі категорії є проявом права, його внутрішнього та зовнішнього існування, саме тому з'ясування їх співвідношення має важливе теоретичне та практичне значення. Звичайно, варто зазначити, що система законодавства та система права є різними за своєю природою категоріями.

Право - це інформаційно-керівна система, а законодавство - система, призначенням якої є збереження правової інформації та оптимізація її використання.

Відмінність системи права та системи законодавства полягає в наступному:

Система права	Система законодавства
Відображає побудову права	внутрішню побудову права
Відображає побудову права	зовнішню побудову права
Сукупність норм права	Нормативно-правові акти об'єднані по галузях законодавства, які безпосередньо поділяються на інститути законодавства
Динамічна система	Статична система
Формується відповідно до існуючих суспільних відносин	Виникає в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів (Парламент, народ тощо)
Має виключно горизонтальну (галузеву) побудову	Має горизонтальну та вертикальну побудову
Первинним елементом є норма права, що завжди має чітку структуру (диспозиція, гіпотеза, санкція)	Первинним елементом є стаття нормативно-правового акта, котра не має чіткої структури
Структурні елементи (норми права) не мають назв статей, глав, розділів тощо.	Структурні елементи (нормативно-правові акти) завжди мають назви розділів, глав, статей тощо.
Складається з галузей права, що мають свій предмет і метод правового регулювання	Складається з галузей законодавства, відсутній метод правового регулювання, а предмет правового регулювання не завжди чіткий

Включає в себе не тільки закони, але й правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори

Включає норми права, виражені в нормативних приписах законодавчих актів, що укладені в статті нормативного акта

Слід зазначити, що формами права є не лише законодавчі акти і ратифіковані міжнародні договори, але й інші нормативно-правові акти держави (підзаконні акти): президента, уряду, органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій, установ. Звичайно є ще й інші форми вираження права, а саме правовий (судовий і адміністративний) прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір (поза законодавчим правом). Поза формами права знаходяться такі категорії як природні права людини, праввідносини, правосвідомість, що не може залишитись без уваги.

Система права є більш широкою та гнучкою до суспільних обставин ніж система законодавства.

Система права дозволяє використання декількох методів правового регулювання одночасно, якщо того потребує суспільство. Система законодавства відображає властивість специфіки форми права, на відміну від системи права, що характеризує зміст права.

Отже, система права має більш широкую форму вираження, що дозволяє швидко реагувати на проблеми соціуму.

До навчальних посібників та підручників з теорії права практично завжди включається тема «Система права та система законодавства» в якій, зокрема, розглядається питання їх співвідношення. Традиційно зазначається, що їх співвідношення (чи скоріше взаємозалежність) є співвідношенням змісту та форми, де змістом виступає система права, а формою – система законодавства.

При цьому, під системою права розуміється його внутрішня будова, що дістає свого вияву у поділі права на відносно самостійні, пов'язані між собою структурні елементи (норми права, інститути права, галузі права, підсистеми права), які у своїй сукупності утворюють цілісну органічну єдність. Відповідно, поняття «система законодавства» визначається як узгоджена сукупність

нормативно-правових актів, які прийняті та діють у межах юрисдикції певної держави⁴⁵.

Разом з тим, норми права, як елементи системи права, знаходять свій зовнішній вираз та закріплюються не тільки в нормативно-правових актах, а й в інших джерелах (формах) права, які існують в правовій системі тієї чи іншої держави. Тобто, законодавство є формою не всіх норм права системи права, є й інші джерела (форми) права. Зокрема, для правової системи України, в першу чергу, таким джерелом права є нормативно-правові договори (як міжнародні, так і внутрішньодержавні). У зв'язку з цим, потребує уточнення питання співвідношення системи права з системою джерел права взагалі, та законодавством зокрема.

При дослідженні питання співвідношення системи права та законодавства, перш за все, необхідно уточнити сам термін «законодавство», який на сьогодні не має свого однозначного розуміння у юридичній науці та практиці. Зокрема, О.Р. Дашковська зазначає, що якщо узагальнити представлені в юридичній літературі підходи до визначення поняття законодавства, то можна виокремити такі: 1) під законодавством розуміють всі джерела норм права, встановлені або визнані державою; 2) під законодавством розуміють всі нормативно-правові акти держави; 3) під законодавством розуміють тільки акти вищих органів державної влади (парламенту, президента і уряду); 4) під законодавством у вузькому сенсі слова розуміють сукупність діючих в країні законів⁴⁶.

До цього можна додати ще один варіант визначення поняття законодавства України як ієрархічної системи нормативно-правових актів та міжнародних договорів України (наприклад, проект Закону про правотворчу діяльність № 5707 від 25.06.2021 р.).

У всіх наведених варіантах поняття «законодавство» визначається як сукупність (система) різних джерел права (законів, підзаконних нормативно-правових актів, міжнародних договорів тощо), а основна дискусія відбувається навколо питання: які саме нормативно-правові акти або й інші джерела права включати до цього поняття, а які ні.

---

45 Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студентів-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком інтер, 2021. 596 с. (с. 234-243).

46 Дашковська О.Р. Системність законодавства як його конститутивна ознака. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-2(1). С. 34-37.

Якщо законодавство ототожнювати з усією сукупністю джерел права певної держави, то в цьому випадку поняття законодавства втрачає сенс. Логічно тоді використовувати поняття «система джерел права», зокрема, як і пропонує Н.С. Хомюк⁴⁷. Або, С.В. Серьогін пише, що поняття законодавства навіть у найширшому значенні не охоплює такі джерела норм права, як звичай, релігійні канонічні тексти та судові прецеденти. За таких обставин доцільно запровадити в національну правову доктрину спеціальний термін для позначення поняття, яке б охоплювало всю систему джерел норм права, яким, на думку автора, може бути слово «праводавство»⁴⁸.

Очевидно, що законодавство необхідно ототожнювати лише з певним видом джерел права.

Н.М. Пархоменко зазначає, що найпоширенішим є поділ джерел права на нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, нормативно-правові договори. Рідше джерелами права називають релігійні норми, правову доктрину, принципи права⁴⁹.

Оскільки, термін «законодавство» походить від слова «закон», а «закон» належить до нормативно-правових актів та є основним з них, то термін «законодавство» слід пов'язувати саме з нормативно-правовими актами. Необхідно взяти до уваги і словотвірне значення слова «законодавство», відзначивши, що воно є спільнокореневим зі словом «закон», а отже ці слова пов'язані спільним лексичним значенням. При цьому іменник «законодавство» є збірним іменником, тобто іменником, що виражає сукупність (множинність) однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле. Словотвірне значення у збірних іменниках виражається відповідними суфіксами, зокрема і суфіксом -ств(о)⁵⁰.

Виходячи з цього, законодавство є «збірним» поняттям – сукупністю (множинністю) законів. Проте поняття «закон» також на сьогодні не має однозначного розуміння у юридичній науці та практиці та розглядається у широкому та вузькому значенні. У «широкому» розумінні законами називають

47 Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. Порівняльно-аналітичне право. 2014. №4. С. 36–38. (с. 36-37).

48 Серьогін С.В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування. Монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. 124 с. (с.112-113)

49 Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»». 2008. 336 с. (с. 122, 150-151).

50 Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с. (с. 183)

всі нормативно-правові акти, а у вузькому, власному його розумінні – нормативно-правові акти вищої юридичної сили⁵¹.

Наприклад, в Рішенні Конституційного Суду від 11.07.1997 р. № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України)⁵² зазначено, що аналіз тексту Конституції України свідчить про те, що термін «закон» вживається в ній як у широкому, так і вузькому значеннях. Отже, виходячи з цього, в сукупності джерел права можна виокремити законодавство як сукупність нормативно-правових актів.

Разом з тим, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Тут слід зазначити наступне: згідно ст.ст. 8, 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. Верховна Рада України дає згоду на обов'язковість міжнародного договору за допомогою ратифікації. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Відповідно, міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України шляхом прийняття закону України про його ратифікацію, є складовою частиною цього закону, а отже і національного законодавства України як сукупності всіх нормативно-правових актів. Зазначене, ще раз підтверджує, правильність розуміння поняття «законодавство» як ієрархічної сукупності нормативно-правових актів, в тому числі і законів про ратифікацію міжнародних договорів, невід'ємною частиною яких є текст відповідного міжнародного договору. Однак, слід зазначити, що сьогодні в Україні нормативно-правовий договір як джерело (форма) права має досить широке застосування, і міжнародні договори України, ратифіковані Верховною Радою України шляхом прийняття закону про ратифікацію, є тільки одним із різновидів міжнародних договорів України (ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори України» визначає види міжнародних договорів України). Також, в національній правовій системі України мають місце і внутрішньодержавні нормативноправові договори.

---

51 Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія. К.:КНЕУ, 2021. 407 с. (с. 58-59)

52 Рішенні Конституційного Суду від 11.07.1997 р. № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України)

Наприклад, в останні роки набула поширення дискусія щодо можливості розгляду у ролі джерела права адміністративного договору⁵³, визначення якого міститься в п. 16 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України. Колективний договір у трудовому праві є найпоширенішим на сьогодні внутрішнім нормативно-правовим договором. Ці нормативно-правові договори складають окрему підсистему нормативно-правових договорів, в якій знаходять свій зовнішній вираз норми права.

Отже, нормативно-договірна підсистема є однією із форм виразу системи права в національній правовій системі. Відповідно, в сучасних умовах в теорії права необхідно досліджувати не питання співвідношення системи права та законодавства (системи законодавства), а більш загальне питання співвідношення системи права і системи джерел права. Кожна з підсистем системи права існуюча в тій чи іншій державі, зокрема і законодавство як сукупність нормативно-правових актів, є тільки однією із форм виразу системи права в національній правовій системі.

Також, якщо законодавство розглядати як сукупність нормативно-правових актів, то виникає питання про те чи всі нормативно-правові акти, які є в правовій системі певної держави, охоплюються поняттям законодавства, або існує певний критерій на підставі якого одні нормативно-правові акти включаються до законодавства, тобто є «законодавчими», а інші ні (є «незаконодавчими»).

Першим «законодавчим» критерієм є те, що в державі є два суб'єкти нормотворчості, які приймають нормативно-правові акти – публічна влада та громадянське суспільство. Поняттям законодавство, на нашу думку, охоплюються нормативно-правові акти публічної влади. Нормативно-правові акти суб'єктів громадянського суспільства – це сфера корпоративної нормотворчості, яка формує корпоративну підсистему (сукупність корпоративних нормативно-правових актів) в системі джерел права. О.К. Петровська зазначає, що нині юридичною наукою і практикою визнається важлива роль недержавного регулювання у створенні та функціонуванні внутрішньо узгодженої правової системи. Корпорації та інші недержавні об'єднання, які здобули на певному етапі державно-правового розвитку сферу автономного регулювання, в межах якої вони є вільними від державного втручання, самостійно визначають напрями своєї діяльності, виробляють норми

---

53 Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с. (с. 159-160).

своєї поведінки. Такі норми отримують формальне закріплення у корпоративних актах, кількість і різноплановість яких є дуже широкими, оскільки кожне недержавне утворення у процесі своєї щоденної діяльності створює, змінює і припиняє дію тих чи інших корпоративних норм. Це дає змогу говорити про те, що з'явилась особлива діяльність зі створення корпоративних актів – корпоративна нормотворчість⁵⁴.

Якщо розглядати законодавство, як сукупність нормативно-правових актів органів та посадових осіб публічної влади, то різні нормативно-правові акти походять від різних суб'єктів нормотворчості, а отже володіють різною силою (юридичною силою), що залежить, в першу чергу, від їх правового статусу, а отже і обсягу владних повноважень. Другим «законодавчим» критерієм є юридична сила того чи іншого нормативно-правового акта органів або посадових осіб публічної влади, що залежить від правового статусу суб'єктів нормотворчості (меж їх компетенції). На верхніх сходинках ієрархії розміщуються нормативно-правові акти, що мають вищу юридичну силу.

Найвищу юридичну силу має основний закон держави (конституція) і конституційні закони, які доповнюють її положення. Наступними є закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили, що приймаються відповідно до особливої процедури парламентом або безпосередньо народом і регулюють найважливіші суспільні відносини. На нижчих сходинках ієрархії розміщуються підзаконні нормативно-правові акти, що за своєю юридичною силою поступаються законам, приймаються уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості на основі та на виконання законів і не повинні їм суперечити. До них належать, зокрема, постанови парламенту, укази президента, постанови уряду, накази міністерств тощо, які мають нормативний характер.

Відповідно, поняття законодавство можна визначити на різних ієрархічних рівнях. На першому вищому ієрархічному рівні законодавство можна розглядати як сукупність законодавчих актів (нормативно-правових актів вищої юридичної сили). На другому ієрархічному рівні законодавство можна визначити як сукупність нормативно-правових актів вищих органів публічної влади (парламенту, президента, уряду). На третьому ієрархічному рівні законодавство може бути визначено як сукупність нормативно-правових актів вищих органів публічної влади та центральних органів виконавчої влади.

---

54 Петровська О.К. Корпоративні норми в регулюванні діяльності інститутів громадянського суспільства. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. Т. 30(69), № 6. С. 18-22. (с. 18).

На наступних нижчих ієрархічних рівнях до законодавства можуть включатися нормативноправові акти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (тобто, нормативно-правові акти, які діють не на території всієї держави, а на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць). На нашу думку, саме такий підхід може бути покладений і в основу вирішення дискусії щодо розуміння поняття «законодавство», оскільки критерій «законодавчого» в цьому випадку є чітко визначеним – це юридична сила того чи іншого нормативно-правового акта, що визначається правовим статусом публічно-владного суб'єкта нормотворчості. Однак, для того щоб поняття законодавство набуло однозначного розуміння в юридичній науці та практиці, воно повинно мати свою офіційну дефініцію в спеціальному законодавчому акті (наприклад, в законі про нормативно-правові акти або про правотворчу діяльність). Таким чином, система джерел права включає в себе законодавство як підсистему нормативно-правових актів публічної влади, а також корпоративну, нормативно–договірну, прецедентну, звичаєву, підсистеми тощо. Кожна із названих підсистем є однією із форм виразу системи права. Висновки. Виходячи з вищезазначеного, в сучасній правовій реальності в межах теорії права необхідно піднімати та вивчати питання співвідношення не системи права та система законодавства, а більш загальне питання співвідношення системи права та системи джерел (форм) права⁵⁵.

Система права та система джерел (форм) права співвідносяться як зміст та форма. Система джерел права включає в себе законодавство як підсистему нормативно-правових актів публічно-владних суб'єктів, корпоративну підсистему (як сукупність корпоративних нормативно-правових актів суб'єктів громадянського суспільства (тих, які не мають публічно-владних повноважень), а також нормативно–договірну, прецедентну, звичаєву підсистеми тощо.

В правовій системі певної держави кожна із названих підсистем, зокрема, законодавство, є тільки однією із форм виразу системи права поряд із іншими формами; тільки однією із форм, яка організовує та виражає зміст права. При цьому, питання взаємодії та співвідношення названих підсистем системи джерел (форм) права на сьогодні є практично не дослідженим у юридичній науці.

---

55 Риндюк В. І., Гришко О. М. Система права та законодавство: до питання співвідношення понять Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2022 С. 36-41 http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/7.pdf

Щодо поняття законодавства України як специфічної основної форми зовнішнього виразу норм права національної правової системи, то останнє є ієрархічною сукупністю нормативно-правових актів суб'єктів публічно владних повноважень та міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України. По іншому, законодавство України є ієрархічною сукупністю нормативно-правових актів суб'єктів публічно владних повноважень, зокрема, і законів про ратифікацію міжнародних договорів, невід'ємною частиною яких є текст відповідного міжнародного договору.

2. Місце правової норми в національній та міжнародній системі

Право представлено комплексом правових норм, що мають нерівну юридичну силу, які підпорядковуються принципам ієрархічності та гармонізації. Таким чином, необхідно завжди стежити за тим, щоб будь-яка норма не вступала в протиріччя з принципом права, що володіє більшою юридичною силою.

В національному праві:

Місце норми в ієрархії, залежить від повноважень законодавчого органу, який видав цю норму. У різних країнах типи правових норм і їх ієрархія можуть істотно відрізнятися, в залежності від характеру національно-правової системи. Існують щонайменше дві основні категорії норм. Одні відносяться до системи романо-германського права (civil law, цивільне право), інші - до англо-саксонського праву (common law, загальне право). Для систем, що відносяться до ісламської системи права, характерне використання посилання на Коран в текстах Конституцій. Дане посилання необхідно також відтворити в законах і текстах, які фіксують зміст і точні тлумачення різних правил, що застосовуються до окремих осіб. У зв'язку з цим загальну ієрархію норм у внутрішньому правовому порядку встановити важко. Однак важливо завжди перевіряти, чи не вступає дана норма в протиріччя з будь-якої іншої, ієрархічно вищестоящою, і не обмежує вона можливість користуватися будь-яким правом або будь-якої свободою, які знаходяться під захистом іншої норми більш високого рівня. Як показовий приклад наведемо список джерел правових норм в порядку убування пріоритету:

- міжнародні конвенції і договори;
- Конституції;
- законодавчі декрети;
- закони;

- укази;
- постанови.

В міжнародному праві:

Існує концепція, згідно з якою ієрархія серед міжнародно-правових норм відсутня. Вона виходить з припущення, що міжнародне право створюється виключно державами. Всі норми міжнародного права є вираженням волі держав і тому володіють однаковою силою.

Цей аргумент не враховує наступне:

- міжнародне співтовариство представлено не тільки державами. У створенні міжнародних прав і обов'язків поряд з державами беруть участь і інші суб'єкти. Нерідко говорять про «м'яке право», маючи на увазі правила, резолюції, рішення тощо, затверджені, зокрема, міжнародними організаціями;

- в міжнародному праві визнається існування норм, які діють незалежно від волі держав. Такі норми - *jus cogens*, або «імперативні норми - обов'язкові для дотримання, навіть якщо вони не закріплені в документі, складеному і підписаному державами.

- крім того, всі держави, що приєдналися до Статуту ООН, визнають, що зобов'язання за Статутом ООН, мають переважну силу в порівнянні із зобов'язаннями по будь-якому іншому міжнародному договору (ст.103 Статуту ООН). Це означає, що угоди, які держави підписують між собою або з недержавними утвореннями, не можуть суперечити Статуту ООН.

На практиці міжнародне право являє собою сукупність різноманітних норм і правил, які пов'язують деякі держави, але не зачіпають інші і, як наслідок, застосовуються не на всьому міжнародно-правовому просторі. Збільшення кількості і різноманітності міжнародних текстів змушують шукати механізми гармонізації норм, які можуть вступати в протиріччя.

Міжнародно-правові норми можуть бути писаними або неписаними, а також приймати різні форми, а саме, в порядку убунання пріоритету:

- *jus cogens* (імперативні норми);
- Статут ООН;
- резолюції Ради Безпеки, прийняті на підставі Глави VII Статуту ООН;
- міжнародні конвенції і звичай;
- міжнародні контракти та оперативні мандати міжнародних збройних сил і установ;
- норми «м'якого права» та інші резолюції, рекомендації, рішення міжнародних організацій.

При винесенні судових рішень Міжнародний Суд (МС) керується своєю власною ієрархією норм. Порядок їх співвідпорядкованості наступний:

- міжнародні конвенції;
- міжнародно-правовий звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми;
- загальні правові принципи, визнані цивілізованими націями;
- судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй, як допоміжний засіб для визначення правових норм (ст. 38.1 Статуту Міжнародного Суду).

Міжнародний кримінальний суд (МКС), в першу чергу, повинен застосовувати положення свого Статуту, потім - загальновизнані принципи міжнародного права збройних конфліктів, а також загальні принципи і правові норми, взяті ним з національних законів правових систем світу, відповідно до того, як вони були витлумачені в його попередніх рішеннях (ст. 21 Статуту МКС).

Важливо давати правильне тлумачення правових норм, їх значення і юридичну силу. Чітко сформульовані положення мають, як правило, переважну силу в порівнянні з менш чіткими або більш загальними. (Ст. 30 Віденської конвенції 1969 року про право міжнародних договорів).

Контроль за дотриманням ієрархії норм

У міжнародному праві недостатньо механізмів, що дозволяють на практиці досягти «примирення» норм, що вступають в протиріччя, або здійснювати контроль за дотриманням ієрархії і відповідністю конкретних правових норм нормам вищого рангу.

- На національному рівні в деяких країнах існує система контролю за конституційністю законів, що дозволяє а ргіогі стежити за тим, щоб закони не суперечили Конституції. Законодавчий орган країни також може ратифікувати міжнародні конвенції, підписані виконавчою владою. Це дозволяє державам не брати на себе міжнародних зобов'язань, несумісних з національними законами.

Крім таких механізмів єдина можливість здійснювати контроль полягає у винесенні судовими інстанціями рішень по конкретній справі. Такого роду контроль можливий лише а posterіогі, і він діє лише в разі, коли ця справа вже передано на розгляд суду.

- На міжнародному рівні відсутність ефективної судової системи обмежує можливості контролю за дотриманням ієрархії норм. Держави і міжнародні

організації можуть звертатися в Міжнародний Суд з приводу тлумачення правової норми.

Для спостереження за застосуванням конвенцій про права людини в системі ООН було створено різні комітети. Ці комітети займаються регулярною перевіркою національних законів і інших механізмів застосування конвенцій, щоб упевнитися, що останні правильно тлумачаться і застосовуються. У ці комітети можуть звертатися як окремі особи, так і НУО.

Деякі регіональні судові органи, такі як, наприклад, Європейський і Міжамериканський суди з прав людини можуть також виносити рішення про відповідність національних законів конкретним міжнародним конвенціям. Однак звертатися до цих судів можуть виключно сторони, які прямо зацікавлені в подачі скарги. Наявність важких у виконанні умов обмежує прийняття подібних скарг на розгляд.

- У сфері гуманітарної діяльності учасники повинні стежити за тим, щоб різні рішення, що приймаються державами або міжнародними організаціями, не суперечили принципам і вимогам міжнародного гуманітарного права.

- НУО повинні стежити за тим, щоб ці принципи і права дотримувалися при проведенні різних операцій з надання допомоги або при укладенні операційних угод.

3. Особливості міжнародної нормотворчості

Міжнародна правотворчість являє собою процес створення норм міжнародного права його суб'єктами.

Цей процес відрізняється значною складністю і специфікою в результаті відсутності єдиного законодавчого органу. Досить сказати, що суб'єктами процесу є близько 200 держав. Немає єдиної конституції, яка регламентує процес правотворчості. Тому самі суб'єкти за своїм бажанням визначають методи створення норм права, що полегшує адаптацію цих методів до мінливих умов міжнародного життя.

Інститут міжнародного права дійшов висновку: «Держави світу можуть створювати для себе право будь-яким шляхом за своїм бажанням. Якщо всі вони згодні робити це певним чином, то ніхто не може заперечувати їх здатність або право діяти таким чином».

Через відсутність наддержавної влади в основі всіх способів створення норм міжнародного права знаходиться угода суб'єктів. *Conventio facit legem* (угода створює право). Відомий індійський юрист Р. Патакі підкреслював, що «угода між державами утворює справжню основу міжнародно-правової

системи». Юридичною формою угоди є звичай і договір. У деяких випадках норми створюються резолюціями міжнародних організацій. На цьому ми зупинимося в подальшому.

Звичайна норма і договірна норма розрізняються не по суті, а за способом досягнення угоди і формі її вираження. Договір - ясно виражена і, як правило, письмова форма. Звичай - неписана форма.

Слід зазначити, що вплив держав на правотворчий процес неоднаково. При цьому воно залежить не тільки від могутності держави, а й від її активності в цій області, від здатності висувати обґрунтовані пропозиції. Слід також враховувати, що своєчасне отримання згоди на нову норму всіх держав - справа нереальна. Тому загальні норми приймаються більшістю, що представляє основні політико-правові системи. Для створення норми і забезпечення її ефективності необхідна згода тих, хто реально контролює міжнародні відносини у відповідній сфері. Норми про використання атомної енергії не можуть створюватися без участі ядерних держав. Формально держава має право не прийняти будь-який договір або звичай. Але практично відмовитися від того, що прийнято більшістю, непросто.

Переглядаються багатосторонні договори також за згодою більшості учасників. Навіть Статут ООН, основоположний правовий акт, може переглядатися більшістю від 2/3 членів, включаючи постійних членів Ради Безпеки.

Темпи і якість правотворчого процесу багато в чому залежать від наявності спеціального органу, який розробляє відповідні проекти. Вельми показовим у цьому плані досвід Комісії міжнародного права, Комітету з прав людини, Комітету з мирного використання космічного простору. Завдяки участі в цьому процесі експертів високого класу зросла якість норм.

Створення звичайних норм

У сучасному міжнародному праві існує два види звичайних норм.

Перший, традиційний, являє собою практиці неписане правило, за яким визнається юридична сила.

Другий - новий вид, до якого відносяться норми, створювані не тривалою практикою, а визнанням в якості таких правил, що містяться в тому чи іншому акті.

Норми другого виду спочатку формулюються або в договорах, або в таких неправових актах, як резолюції міжнародних нарад і організацій, а в подальшому за ними визнають статус норм загального міжнародного права.

Для розуміння процесу формування звичаю необхідно з'ясувати два основних поняття - поняття практики і визнання юридичної сили (*opinio juris*). Практика означає дію або утримання від дій суб'єктів, їх органів. Йдеться про практику, в процесі якої формуються норми міжнародного права. Дипломатії відомо і інше поняття практики, під яким розуміються сформовані у взаємодії суб'єктів правила, яким вони віддають перевагу слідувати, незважаючи на відсутність у них юридичної сили.

Найбільш чітким і авторитетним доказом саме юридичної практики служать договори.

Зростає роль судів держав в реалізації норм міжнародного права. В результаті їх практика набуває більшого значення як доказ звичайних норм.

Новим є те, що дедалі важливішу роль у формуванні звичайних норм грають акти міжнародних органів та організацій. У практиці Міжнародного Суду ООН вони стали одним з головних доказів звичаєвого права.

Створення договірних норм

Характерна риса сучасного міжнародного права - зростання числа і значення багатосторонніх договорів, які за останні десятиліття перетворили його основний зміст, створили в ньому нові галузі. Тільки в рамках ООН укладено понад 200 договорів. Є підстави вважати, що цей процес отримає подальший розвиток.

Як уже зазначалося, вплив на загальне міжнародне право багатосторонні договори надають не в якості прямих джерел, а сприяючи створенню звичайних норм. Пояснюється такий стан перш за все тим, що навіть договір, розрахований на загальну участь, обов'язків лише для його сторін.

Ще в меншій мірі можна вважати, що джерелами загального міжнародного права можуть бути двосторонні договори, хоча їм і належить величезна роль у правовому регулюванні міжнародних відносин. Вони створюють норми лише для учасників, на загальне міжнародне право впливають як різновид практики, при цьому вельми авторитетної.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН зіграли першорядну роль у створенні комплексу договорів з прав людини.

Вони передували укладенню і таких договорів, як Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Договір про мирне використання космічного простору тощо.

Загалом, міжнародні організації вносять вклад в соціалізацію міжнародного права, з тим щоб воно відображало інтереси міжнародного співтовариства в цілому.

Роль неправових норм у міжнародному правотворчому процесі

Ми підійшли до ще однієї особливості формування сучасного міжнародного права. Мається на увазі зростаючий вплив на цей процес інших, неправових міжнародних норм. До них, крім звичаю і ввічливості, відносяться політичні та організаційні норми, традиції, рекомендаційні норми.

Особливо відзначимо посилення ролі норм міжнародної моралі. Моральний рівень міжнародного права стає вище. Юридичні наслідки цієї тенденції важливі. Закріплюють досягнутий рівень моральності й гуманності міжнародно-правові норми вважаються чинними, незважаючи на значні розбіжності з практикою. Постанови Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р далеко не завжди дотримувалися в післявоєнних конфліктах, і тим не менше їх авторитет навіть для не беруть участі в них держав незаперечний.

Серйозне практичне значення набув принцип справедливості. Міжнародний Суд ООН обґрунтовує свої рішення посиланнями на справедливість. Зв'язок із нею все частіше зустрічаються і в договорах. Прикладом можуть служити випадки розподілу природних ресурсів і розмежування морських просторів. Виключно велика роль принципу справедливості у формуванні сучасного міжнародного економічного права.

Односторонні акти держав

Односторонні акти широко використовуються державами в міжнародних відносинах. Вони мають важливе значення, але відносяться до найменш вивченої галузі міжнародного права.

Можна запропонувати таку класифікацію односторонніх актів.

1. Односторонні акти, що визначають позицію держави щодо певної ситуації, що має юридичне значення. До таких актів належать визнання, протест і відмова. Всі ці акти повинні мати ясно виражену форму, з тим щоб забезпечити визначеність в міжнародних відносинах.

Визнання - акт, яким держава підтверджує або приймає факт, ситуацію, документ або претензію. Як приклади визнання можна назвати визнання держави і уряду, державних кордонів, дійсність договору або судового рішення, випадки спірних прав і претензій. Визнанням належить важлива роль. Визнаючи той чи інший юридичний акт, ситуацію, держава вже не має права чинити всупереч цьому визнання. Більш того, як правило, визнання не може

бути відкликане. У деяких випадках визнання може надаватися не тільки в ясній, але і в мовчазній формі або шляхом конклюдентних дій. Прикладом останніх може служити встановлення дипломатичних відносин з новою державою, що рівносильно її повному визнанню.

Протест - акт, за допомогою якого держава виражає намір не визнавати законними певну претензію або ситуацію. За своїм значенням протест протилежний визнанню.

Відмова - акт, що виражає намір держави відмовитися від певного права чи повноважень, від вимог чи претензій. На відміну від визнання протест може бути тільки ясно вираженим. Більш того, він повинен підтверджуватися у всіх відповідних випадках. Міжнародний Суд ООН, вирішуючи спір між Норвегією і Великобританією про риболовецьку зону, визнав, що тривала відсутність британського протесту проти претензій Норвегії робить їх виправданими.

2. Односторонні акти, які є засобом здійснення суверенних прав держави. Такі акти необхідні для використання наданих міжнародним правом можливостей. Як приклад можна вказати встановлення меж територіального моря або виключної економічної зони, декларацію про нейтралітет.

Від такого роду актів відрізняються акти, які за формою є односторонніми, а фактично представляють собою елемент угоди. До таких актів належать ті, що представляють собою практику держав, на основі якої формуються звичайні норми міжнародного права. До них відносяться і акти, пов'язані з договорами: приєднання до договору, вихід з нього, застереження. Такого роду акти відносяться до права договорів.

3. Односторонні акти, що породжують юридичні зобов'язання, - акти, що представляють недвозначне волевиявлення держави з метою прийняти на себе міжнародно-правові зобов'язання. За допомогою таких актів держава бере на себе зобов'язання дотримуватися певної поведінки. Головна роль в такому випадку належить наміру держави взяти на себе правові зобов'язання. Точне встановлення такого наміру - справа не проста.

Кодифікація міжнародного права

Кодифікація - процес систематизації діючих норм, що знімають суперечності, який заповнює прогалини, який заміняє застарілі норми новими.

З цього видно, що кодифікація є правотворчий процес. Прийнято розрізняти кодифікацію офіційну, здійснювану державами, їх організаціями, і неофіційну, вироблену без участі держав громадськими організаціями, приватними особами. Громадська організація - Міжнародний комітет

Червоного Хреста - підготувала проекти кодифікації гуманітарного права збройних конфліктів. На їх основі дипломатичні конференції взяли чотири Женевські конвенції 1949 року про захист жертв війни та два Додаткових протоколи до них 1977 р.

Ефективність кодифікації багато в чому залежить від того, що вона не руйнує і не підмінює звичайне право, а взаємодіє з ним. Одна з головних проблем права полягає в тому, щоб не відставати від ходу життя. Нове право значною мірою створюється за рахунок розвитку старого. Одним із засобів поновлення міжнародного права і є кодифікація.

Кодифікаційні процес дозволяє підсилити соціальний характер міжнародного права, відобразити в ньому соціальні цілі, що відповідають потребам міжнародного співтовариства в цілому. За допомогою кодифікації конкретні норми, інститути і галузі перебудовуються відповідно до цілей і принципів системи міжнародного права в цілому, в результаті чого система зміцнюється. У формуванні загального, звичаєвого права вирішальна роль завжди належала провідним державам. Кодифікаційні процес відкриває великі можливості для участі всіх держав у правотворчості.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

Письмова відповідь або підготовка презентації.

1. Визначте місце норми права в національній та міжнародній системі.
2. Сформулюйте загальні та відмінні ознаки системи права та системи законодавства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які специфічні ознаки системи права? Як співвідноситься «система права» та «система законодавства».
2. Визначте та охарактеризуйте основний структурний елемент системи законодавства.
3. Визначте особливості міжнародної нормотворчості.
4. У чому полягає відмінність звичайної норми та договірної норми?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дашковська О.Р. Системність законодавства як його конститутивна ознака. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-2(1). С. 34-37. 41 Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2022
2. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.

3. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студентів-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком інтер, 2021. 596 с.
4. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»». 2008. 336 с.
6. Петровська О.К. Корпоративні норми в регулюванні діяльності інститутів громадянського суспільства. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. Т. 30(69), № 6. С. 18-22.
7. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія. К.:КНЕУ, 2021. 407 с.
8. Риндюк В. І., Гришко О. М. Система права та законодавство: до питання співвідношення понять Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2022 С. 36-41 http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/7.pdf
9. Серьогін С.В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування. Монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. 124 с.
10. Хомюк Н.С. Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 217 с.
11. Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. Порівняльно-аналітичне право. 2014. №4. С. 36–38.

Лекція № 6

Тема: ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП

/2 години/

Лекція базується на:

1. Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с.
2. Теорія держави і права : підручник / О.В.Петришин, С.П.Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В.Петришина. Х.:Право, 2015. 368с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с.

Мета лекції:

- **освітня:** формування у аспірантів знання про основні сучасні вітчизняні та зарубіжні доктринальні підходи до розуміння принципів права як найважливішого інструменту теоретичного аналізу галузі права та системи права у цілому.

- **розвиваюча:** розвиток уявлень про: 1) засадничу та системоутворюючу функцію принципів як елемента права; 2) роль принципів у процесі легітимації права; 3) еволюцію походження основоположних принципів права; 4) змістовне втілення ідей справедливості, рівності, свободи та гуманізму у правотворчості та судочинстві.

- **практична:** на основі засвоєних знань про сучасне наукове розуміння ролі та місця правових принципів у системі права оволодіти вмінням втілювати їх у власних наукових дослідженнях та професійно-викладацькій роботі.

Міжпредметні зв'язки: загальна теорія права, філософія, соціологія.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: принцип права, основоположні принципи права, легітимність, легітимація, правовий нігілізм, природно-правова концепція, справедливість, гуманізм, свобода, рівність, дискримінація.

ПЛАН

1. Правовий принцип як найважливіший інструмент теоретичного аналізу галузі права та системи права у цілому. Розуміння основоположних принципів як елемента права. Проблеми забезпечення легітимності права. Структурна деталізація правових принципів.

2. Поняття основоположних принципів права, їх природа та система. Ознаки основоположних принципів права. Розуміння основоположних принципів як засад права.

3. Справедливість: проблеми розуміння її поняття. Відображення справедливості у праві. Справедливість у правотворчості й судочинстві.

4. Принцип рівності, його зміст. Еволюція реалізації принципу рівності у праві. Проблеми реалізації принципу рівності у правотворчості (зарубіжний та вітчизняний досвід). Дискримінація як порушення принципу рівності: розуміння категорії.

5. Свобода як основоположний принцип права: розуміння поняття. Розвиток ідеї свободи у політико-правових ученнях та в історії права. Вимоги втілення ідеї свободи у праві.

6. Розуміння гуманізму як основоположного принципу права. Еволюція уявлень про гуманізм у світовій думці. Ключові ідеї сучасного гуманізму. Втілення ідей гуманізму у праві.

1. Правовий принцип як найважливіший інструмент теоретичного аналізу галузі права та системи права у цілому. Розуміння основоположних принципів як елементу права. Проблеми забезпечення легітимності права. Структурна деталізація правових принципів.

Правовий принцип як найважливіший інструмент теоретичного аналізу галузі права та системи права у цілому. Розуміння основоположних принципів як елементу права.

Етимологічне значення слова «принцип» з латинської мови (від лат. *prīncipium* - первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) - засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо)⁵⁶.

На загальнотеоретичному рівні не викликає сумнівів, що право функціонує на певних засадах та функціонує й виконує завдання на основі певних принципів, що виражають його зміст та спрямованість, окреслюють сутність та соціальне призначення⁵⁷. У науковій і навчальній літературі *принципи* характеризують як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи. На думку О.О. Уварової принципи права можна визначити як систему вимог до належної і можливої поведінки людей,

56 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с. 40)

57 Івчук Ю. Співвідношення приватних і публічних інтересів у правовому регулюванні охорони праці : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2017. 412 с. (с.124)

які відображають визнані у суспільстві цінності і утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність⁵⁸.

Принципи права в узагальненому вигляді відображають закономірності суспільного розвитку, вони об'єктивно обумовлені характером суспільних відносин. Принципи не застосовуються до природи і до людської історії, а абстрагуються з них. У цьому проявляється об'єктивний характер принципів права⁵⁹.

Значення принципів як найважливішого елементу права зумовлюється тим, що вони:

- мають властивість вищої імперативності, загальності, універсальності, значущості, їм притаманні стійкість і стабільність протягом невизначено тривалого часу. Невід'ємною ознакою принципу права є його імперативність. На відміну від принципів права норми можуть бути диспозитивними. Принципи наділені особливою беззаперечністю, їх дія не допускає жодних виключень. Норми ж права в ряді випадків допускають виключення з загального правила. З цієї точки зору відповідність норм права принципам виступає як один з найважливіших критеріїв законності;

- спрямовують розвиток і функціонування всієї правової системи;
- зумовлюють напрямки правотворчої, правозастосовної та інших форм юридичної діяльності;
- виступають найважливішим критерієм законності дій громадян, посадових осіб та інших суб'єктів права;
- сприяють заповненню прогалін у праві;
- забезпечують підвищення рівня правосвідомості в суспільстві⁶⁰.

Крім того, необхідно також зазначити, що на основі ідей та засадницьких підходів теорії природного права до характерних ознак принципів можна віднести таке:

- 1) вони формуються з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина і нормального функціонування громадянського суспільства та держави;

---

58 Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с. (с. 155)

59 Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с. (с.39)

60 Теорія держави і права : підручник / О.В.Петришин, С.П.Погребняк, В.С.Смородинський та ін. ; за ред. О.В.Петришина. Х.:Право, 2015. 368с. (с. 123)

2) встановлюють керівні засади-настанови, що визначають найважливіші правила, за якими здійснюється та зорганізується діяльність суб'єктів права;

3) характеризуються прогресивністю, засвідчують ідеальні для умов сучасності основоположні засади поведінки суб'єктів права, але які є реально досяжними⁶¹.

Проблеми забезпечення легітимності права. Легітимність традиційно інтерпретується як суспільне визнання тих чи інших інститутів, що складається за рахунок сприйняття аудиторією соціальних і дискурсивних практик як законних правильних, а також схвалення цих практик. Зазначена якість проявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній прозорості та у виконанні взятих на себе зобов'язань. Легітимність є властивістю, ознакою права, яка поряд з іншими якостями характеризує онтологічну сутність права. Легітимність права в сучасній державі є результируючим наслідком взаємозв'язку двох процесів – формування позитивного сприйняття права суспільством і відповідного йому ставлення правозастосовувача до суспільства⁶².

Відповідність норм права правовим принципам є однією з умов легітимності права. Норми права та принципи мають різний характер нормативності. Якщо нормативний характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираз у принципах, то умовою набуття нормативного характеру нормами права є їх відповідність принципам права. Це обумовлює й різний механізм забезпечення легітимності принципів і норм права: легітимність принципів забезпечується через втілення в них визнаних у суспільстві цінностей, легітимність норм права – через їх відповідність принципам права⁶³. Легітимація принципів права є процедурою, яка дозволяє певну систему вимог, заснованих на визнаних у суспільстві цінностях, вважати принципами права. Однією з форм такого визнання, зокрема, може бути мовчазне дотримання принципів права у процесі реалізації права за умови усвідомлення їх вимог як юридично обов'язкових. Крім того, визнання

---

61 Івчук Ю. Застосування принципів охорони праці при дослідженні співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері охорони праці. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2020. № 1 (39). С. 20–36. (с.23)

62 Іванченко О. М. Легітимність права в контексті вимог суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 55. С. 12–16, (с.15).

63 Уварова О. О. Принципи права у правозастосовуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с. (с. 40)

принципу права може проявлятися у безпосередньому застосуванні його вимог при вирішенні судової справи⁶⁴.

Правовий нігілізм як одна з проблем забезпечення легітимності права.

Нігілізм (від лат. “nihil” – «ніщо») – це заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. Правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, який характеризується свідомим ігноруванням вимог закону та запереченням цінності права⁶⁵.

Проявів правового нігілізму багато. Найпоширенішими серед них є:

– «війна законів», тобто видання суперечливих або таких, що виключають дію один одного, нормативно-правових актів, невідповідність законів конституції, а підзаконних нормативних актів - законам (наприклад, існування в старому КК статті, яка передбачала смертну кару, при запереченні існування такого покарання ст. ст. 3 та 21 Конституції України);

– неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики;

– підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю;

– свідоме недодержання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами (наприклад, ухилення від сплати податків суб'єктами підприємницької діяльності);

– порушення прав і свобод людини і громадянина;

– неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо⁶⁶.

Структурна деталізація правових принципів. У сучасній юридичній науці виокремлюють такі види принципів права:

1. *За формою нормативного вираження:* – принципи права, що закріплені в міжнародних і внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і чинному законодавстві;

2. *За змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення):*

64 Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с. (с. 20)

65 Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 216–220. (с. 217)

66 Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М.В. Цвіка. Харків : Право, 2015. 584 с. (с. 546-547)

– загальносоціальні (соціально-правові) – відображають систему цінностей, що властиві суспільству та мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення. Наприклад, принципи пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими; єдності суспільних і особистих інтересів; верховенство громадянського суспільства над державою; різноманітності та рівноправності різних форм власності та інші;

– спеціально-юридичні (спеціально-правові) – узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища. Наприклад, принципи верховенства права; взаємної відповідальності держави та особи; верховенства закону; юридичної рівності перед законом і судом; точного та неухильного дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних нормативно-правових актів та інші;

3. *За сферою дії (ступенем, сферою поширеності):*

– основоположні (загальнолюдські; універсальні; цивілізаційні; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями) принципи права – найбільш важливі, фундаментальні засади, що зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор. Ці принципи формуються в перебігу продуктивної взаємодії людського суспільства на тлі виникнення цивілізаційної ідентичності народів і представляють собою одне з найкращих досягнень людства. Вони закріплені в міжнародно-правових документах і внутрішньодержавному законодавстві більшості країн світу;

– загальні (загальноправові, основні) принципи права – це засади, що притаманні праву в цілому, пронизують усі галузі та інститути права. Вони надають правопорядку необхідний аксіологічний вимір, указуючи на цінності, які визначають право в цілому, утворюють моральну основу права, його духовний фундамент. Загальні принципи формують підвалини не лише тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу правотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права. До загальних принципів права належать:

- принцип верховенства права – є одним з провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави, являючи собою похідну всіх загальних засад права. За своєю сутністю становить основоположний і спільний європейський стандарт – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади. В українських реаліях принцип верховенства права – це самостійний правовий механізм, який отримав офіційне юридичне закріплення (наприклад, ч. 1 ст. 8

Конституції України від 28 червня 1996 р.) і практичне втілення та має на меті захист прав і свобод людини та громадянина, виходячи із засад справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Принцип верховенства права разом з демократією та повагою прав і свобод людини – це ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини.

У юридичній енциклопедії верховенство права тлумачать як принцип, що передбачає панування права в життєдіяльності громадянського суспільства та функціонуванні правової держави⁶⁷. На думку одного із творців доктрини верховенства права А. Дайсі цей принцип ґрунтується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особи, її невідчужуваних прав і свобод, які, є «основою, а не результатом права країни», а правила, що лежать в основі конституційного кодексу, є «не дже-релом, а наслідком прав осіб»⁶⁸.

Принцип верховенства права є «надпринципом», який можна розглядати як верховенство правового закону, характеризуючи його за призначенням як верховенство прав людини в їх природному розумінні⁶⁹. В питанні реалізації в Україні принципу верховенства права важко переоцінити значення підписання та ратифікації Україною Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11, 15 та 16 до неї.

Розглядаючи механізм реалізації в Україні принципу верховенства права, слід ще раз підкреслити його неподільність з такими поняттями як демократія та права людини. Розділяємо позицію вчених⁷⁰, що на сьогоднішній день в Україні в цілому спостерігається тенденція до системного розвитку прав людини в аспекті забезпечення принципу верховенства права

- принцип правової визначеності – утворює концепція передбачуваності, згідно з якою суб'єктам має бути забезпечена можливість планувати свої дії з упевненістю, що вони знають про правові наслідки своїх дій. Цей принцип вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє,

67 Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. –Т. 1: А–Г. – 1998. – 341 с.

68 Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. Анатомія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. –2008. –678 с.

69 Головатий С. Верховенство закону versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 2-3.

70 Петросян К.Є., Котова Л.В. Реалізація права на соціальний захист внутрішньо переміщеними особами: в аспекті забезпечення принципу верховенства права // Актуальні проблеми права: теорія і практика. - Северодонецьк: СЛУ ім. В. Даля. - 2021. - №1 (41), с. 86-97 (с. 94).

були ясними, точними, чіткими, стабільними та несуперечливими (наприклад, ст. ст. 19, 22, 55, 57, 58, 92, 124 Конституції України);

- принцип пропорційності – спрямований на забезпечення у правовому регулюванні співмірності, розумного балансу особистих, суспільних і державних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень права повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються;

- принцип добросовісності – передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні ними своїх юридичних обов'язків і здійсненні суб'єктивних прав.

- принцип розумності – вимагає обґрунтованості та послідовності поведінки суб'єктів права (в тому числі суб'єктів владних повноважень), установлює необхідність їх розсудливості та обачності;

- міжгалузеві принципи права – це засади, що притаманні декільком спорідненим галузям права, визначають їх характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, галузі процесуального права мають такі спільні принципи як змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків та інші;

- галузеві принципи права – це засади, що притаманні певній галузі права, визначають її характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, цивільному праву притаманні такі принципи як свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільного права та інтересу тощо;

- принципи інститутів права – це засади, що покладені в основу побудови певного інституту права, визначають його особливості⁷¹. Наприклад, принцип соціального захисту працівників як один з принципів інституту охорони праці створює засади для впровадження нових технологічних засобів із метою запобігання та попередження аварій на об'єктах підвищеної технологічної небезпеки, повного відшкодування завданої шкоди особам, які зазнали нещасних випадків безпосередньо на виробництві⁷².

---

71 Білозьоров С. В., Власенко В. П., Горова О. Б., Завальний А. М., Заяць Н. В. та ін. Теорія держави та права : навч. посіб. / ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 320 с. (с. 122-124).

72 Івчук Ю. Співвідношення приватних і публічних інтересів у право-вому регулюванні охорони праці : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2017. 412 с. (с. 154).

2. Поняття основоположних принципів права, їх природа та система. Ознаки основоположних принципів права. Розуміння основоположних принципів як засад права.

У сучасній загальнотеоретичній юридичній літературі під основоположним (загальнолюдськими) принципами права, як правило, розуміють систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, вихідних ідей, засад, положень найвищого авторитету, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні певній системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку⁷³.

Основоположні (загальнолюдські) принципи права безпосередньо визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (політичним, економічним, соціальним, моральним тощо) і повинні виступати універсальним критерієм та всезагальними вимогами до становлення національних правових систем⁷⁴.

Основоположні (загальнолюдські) принципи формуються в перебігу продуктивної взаємодії людського суспільства на тлі виникнення цивілізаційної ідентичності народів і являють собою одне з найкращих досягнень людства. Вони закріплені в міжнародно-правових документах і частково у внутрішньому законодавстві деяких держав⁷⁵.

Будучи визнаними загальнолюдськими, ці принципи стають обов'язковими для всіх держав (наприклад, принципи, закріплені в Статуті Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р., Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. та ін.)⁷⁶.

Статут Міжнародного Суду згідно зі ст. 38 оперує категорією «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», які характерні лише для держав з демократичною і гуманістичною орієнтацією. Прогресивна правова думка сформулювала загальні засади, які є об'єктивно необхідними,

---

73 Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Пет-ришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Пет-ришина. Харків: Право, 2009. 584 с. (с. 199-200)

74 Там саме (с. 199-200)

75 Там саме (с. 199-200)

76 Там саме (с. 199-200)

реалізуються через принципи організації і функціонування всієї соціальної системи, включаючи правову. До них належать принципи гуманізму, справедливості, свободи, рівності та ін., тобто ті, без яких право не може функціонувати. Кожен з них виявляється як у системі права в цілому, так і в його окремих галузях та інститутах ⁷⁷.

Ознаки основоположних принципів права:

– спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, тобто принципи права символізують дух права, пов'язують право з політикою, економікою, мораллю, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції. Вони в концентрованій формі виражають сутність і соціальне призначення права, закріплюють основи суспільного ладу. Принципи відіграють роль «сполучної ланки», що з'єднує в епоху реформ дух права з його буквою;

– найбільш загальний, абстрактний характер, тобто принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, свого роду згустками правової матерії. Перед суб'єктами правотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи нормативним змістом. Загальність принципів права полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед нормами права; – визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку. Принципи права, будучи своєрідними «нервовими центрами», «орієнтирами», виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Крім того, принципи права, відображуючись у засадах правосвідомості, правоутворення, правотворчості (законотворчості та нормотворчості), правореалізації, в тому числі правозастосування, правоохорони, визначають напрями розвитку всієї правової системи;

– пріоритетність (примат) над нормами права, тобто останні формулюються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Принципи мовби розчинені в праві, пронизують практично всі або майже всі його норми та інститути. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Принципи права є гарантом

---

⁷⁷ Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Пет-ришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Пет-ришина. Харків: Право, 2009. 584 с. (с. 199-200)

правильності, безпомилковості реалізації норм права. У зв'язку з цим принципи права характеризуються універсальністю, раціональністю та загальнозначимістю;

– підвищена стабільність і стійкість, тобто принципи права залишаються незмінними протягом тривалого часу, оскільки об'єктивно зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. Це означає, що історичні умови поступу суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якою є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини. Принципи права концентрують результат розвитку права, виступають основою правової доктрини, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього. Однак підвищена стійкість не заважає принципам права еволюціонувати разом з суспільством;

– закріплюються зазвичай у формах (джерелах) права, тобто залежно від форми викладення виокремлюють принципи, що безпосередньо сформульовані у формах (джерелах) права, і принципи, які виводяться зі змісту форм (джерел) права в непрямій формі, або, користуючись іншою термінологією, принципи, що набули текстуальної матеріалізації (норми-принципи), та принципи, що мають змістове закріплення. При цьому під час реалізації засад деяких принципів права (насамперед основоположних і загальних) не завжди обов'язково посилатися на конкретну форму (джерело) права. Саме тому ці принципи часто розглядають як самостійну форму (джерело) права в міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германської правової сім'ї. Це дає можливість судам застосовувати право в умовах існування прогалін і суперечностей. До того ж, це дозволяє уникнути ототожнення права із законами, запобігає створенню та застосуванню несправедливих, свавільних законів. У певній ситуації суд може діяти поза законом або всупереч законові, тобто приймати рішення *extra legem* (за межами закону), але завдяки його узгодженню з принципами – *intra jus* (у межах права)⁷⁸.

3. Справедливість: проблеми розуміння її поняття. Відображення справедливості у праві. Справедливість у правотворчості й судочинстві.

Ідея справедливості відома давнім цивілізаціям. Найвагоміший внесок у формування філософії справедливості, поза всяким сумнівом, належить

---

78 С. В. Білозьоров В. П. Власенко О. Б. Горова А. М. Завальний Н. В. Заяць та ін. Теорія держави та права : навч. посіб. / ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 320 с. (с. 121-122)

Платону і Арістотелю. Справедливість разом із мудрістю, хоробрістю і помірністю входить у Платона в квартет основних чеснот, відповідаючи за соціальний порядок і порядок душі. Арістотель у свою чергу розглядав справедливість як одну із моральних чеснот. Він розрізняв загальну справедливість і спеціальну (окрему) справедливість. У літературі існують два пояснення цього арістотелівського розрізнення. Відповідно до першого пояснення відмінність полягає в рівні нормативної конкретизації: загальна справедливість як етико-філософська категорія відповідає на питання про призначення і сенс спільного, об'єднаного, соціально впорядкованого існування в суспільстві та державі, тоді як спеціальна (окрема) справедливість є етико-юридичною категорією, морально санкціонованою співмірністю в розподілі благ і їх взаємному обміні й відплаті за прояв суб'єктами тих чи інших рис у суспільстві⁷⁹.

На думку Павлишина О.В. поняття справедливості можна розглядати у двох формах: справедливість, яка ґрунтується на ефективних моделях співіснування соціальних груп, що має трансформаційні особливості, залежно від середовища, історичного періоду, державності, національності, інтересів переважної більшості такого соціального середовища тощо; і справедливість, підґрунтям якої є високоморальні принципи, що не змінюється з плином часу, не пов'язана із національними особливостями, не характеризується інтересами певної групи населення, політичних поглядів, правових норм і звичаїв. В останньому випадку справедливість не є якоюсь особливою чеснотою – це логічно обґрунтована конструкція, утілена в християнській заповіді любові до ближнього, що характеризує справедливість в її моральному значенні як самообмеження громадянами своїх домагань на користь чужих прав. У такому випадку принцип справедливості не узалежнений від зовнішніх факторів та є законом, який існував та існуватиме в усі часи, незалежно від права, що створило людство в певний історичний період свого існування⁸⁰.

У науковій літературі принцип справедливості розглядають у різних аспектах.

Об'єктивна та суб'єктивна справедливість.

79 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с. 46)

80 Павлишин О.В. Васюта Ю.В. Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. Філософські та методологічні про-блеми права. 2020. № 2(20). С. 40-47. (с. 41).

Об'єктивна, або інституційна, справедливість є реалізацією ідеї справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо). У випадку реалізації ідеї об'єктивної (інституційної) справедливості в таких соціальних інститутах, як право і держава, об'єктивна справедливість набуває характеру політичної. Об'єктивну справедливість розглядають у широкому та вузькому значенні. У широкому (неспеціальному) значенні прикметник «соціальний» лише вказує на те, що мова йде про щось громадське. Тому соціальною можна вважати або справедливість, що стосується основної структури суспільства або взагалі будь-яку справедливість, що реалізується в суспільних інституціях та практиках. У вузькому (спеціальному) значенні соціальна справедливість має справу з так званим «соціальним питанням» (безробіттям, соціальним захистом, бідністю тощо) або стосується проблеми соціально-економічного розподілу. У цьому спеціальному значенні вона асоціюється із соціальною державою, що має забезпечити кожному існування, гідне людини ⁸¹.

Суб'єктивна, або особиста, справедливість означає добропорядність людини, яка добровільно й постійно виконує вимоги інституційної справедливості; це склад мислення, що спрямований на досягнення об'єктивної справедливості. Принциповим є додержання вимоги особистої справедливості з боку «адміністраторів» правової системи. Як підкреслював Ф. Бекон, один несправедливий вирок спричиняє більше біди, ніж багато злочинів, скоєних приватними особами; останні шкодять лише струмкам, тоді як несправедливий суддя псує саме джерело ⁸².

Формальна, змістовна та процедурна справедливість.

Після появи «Теорії справедливості» Дж. Ролза (1971) у філософських дослідженнях на цю тему звичайно проводиться виокремлення формальної, змістовної і процедурної справедливості.

Основна ідея *формальної справедливості* — до однакового слід ставитись однаково. Коректного загального правила, як його визначено інституціями, влада постійно дотримується і належним чином його інтерпретує. Формальна справедливість означає необхідність безсторонності не лише при застосуванні, а й при виробленні правил. Важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права.

---

81 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 46)

82 Там саме (с. 48)

Так, загальний характер має нормативно-правовий акт, і це само по собі вже є гарантією проти свавілля, оскільки завдяки цій властивості нормативно-правовий акт зазвичай не створюється на користь або проти конкретної особи. Досягненню формальної справедливості сприяє також інше поширене джерело права — прецедент. Доктрина прецеденту ґрунтується на принципі *stare decisis* («стояти на вирішеному»), згідно з яким суди не можуть переглядати прецеденти за своїм розсудом. Судді дотримуються принципу *stare decisis* не стільки під загрозою санкцій (звільнення з посади), скільки для того, щоб судова практика досягла високого ступеня єдності. Цей принцип відображає загальне правило, що «панує право, а не примха», тобто закон за однакових обставин має застосовуватися однаково, що зміцнює авторитет суддів як безсторонніх слуг правосуддя⁸³.

Ідея формальної справедливості яскраво виявляється в юридичній мові, яка зазвичай демонструє всі ознаки риторики безособовості й нейтральності. Більшість лінгвістичних прийомів, що використовуються в юридичній мові, спрямовані на створення ефектів нейтралізації й універсалізації⁸⁴.

Ідея формальної справедливості у правовій сфері втілюється також в принципі формальної рівності, що конкретизується у вимогах рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Як підкреслює Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки⁸⁵.

Змістовну справедливість слід розуміти як додержання певних принципів, за допомогою яких можна з'ясувати, що ж конкретно належить кожному як учаснику суспільних відносин. Тут ми маємо згадати позицію Арістотеля, який підкреслював, що забезпечення справедливості - це досягнення належного (рівномірного) для учасників відносин обміну і розподілу. Якщо формальна справедливість асоціюється з принципом формальної рівності, то справедливість змістовна втілюється в принципі пропорційності, або розмірності⁸⁶.

---

83 Там саме (с. 50)

84 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна харак-теристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 51).

85 Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. у справі № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.

86 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 52).

Процедурну справедливість можна визначити як додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії незалежно від інших обставин. Існує *суто процедурна, абсолютна і неабсолютна процедурна справедливість*⁸⁷.

Суто процедурна справедливість визнається там, де немає незалежного критерію для правильного результату, а є натомість коректна або справедлива процедура, наслідок якої також є коректним або справедливим незалежно від його суті, – аби тільки належно дотримувалися процедури. Іншими словами, справедливість полягає в самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату. У цьому випадку справедливий результат – це будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури⁸⁸.

На відміну від суто процедурної *абсолютна процедурна справедливість* має незалежний критерій справедливого результату та процедуру, яка з великим ступенем гарантії приводить до цього результату. Прикладом такої справедливості є спосіб розподілу пирога, коли той, хто ділить, бере свій шматок останнім (за умови, що ми прагнемо розподілити пиріг на рівні частки). Є підстави вважати, що в цьому випадку той, хто ділить, намагатиметься досягти досконалої рівності часток⁸⁹[1, с.121].

Характерною ознакою *неабсолютної процедурної справедливості* є те, що хоч і є незалежний критерій для правильного висновку, проте немає такої підходящої процедури, яка б напевно привела до нього/ Зазвичай правила неабсолютної процедурної справедливості лише сприяють досягненню справедливого результату (матеріальної справедливості) внаслідок дотримання процедури, однак не гарантують його. Вони спрямовані на забезпечення неупередженості (безсторонності) і зменшення можливості свавілля (тобто формальної справедливості). Ідея недосконалої процедурної справедливості в правовій сфері найяскравіше виявляється саме в судочинстві⁹⁰[1, с. 121].

Справедливість у правотворчості й судочинстві.

Принцип справедливості є свого роду «складовою частиною» принципу верховенства права, який визнається і діє відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції

---

87 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с. 119).

88 Там само (с. 120).

89 Там само (с. 121).

90 Там само (с. 121).

України. Крім цього, не закріплена буквально, ідея справедливості віднайшла своє змістовне втілення у принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення».

Кримінальний процесуальний кодекс України звертається до принципу справедливості аж вісім разів, причому як у концептуальному (щодо гарантування права на справедливий розгляд справи статтею 21 КПК України), так і в інструментальному аспекті (ст. 337, 388, 410, 414, 474, 450 КПК України).

Принцип справедливості має важливу роль під час встановлення прогалін у законодавстві. У такому випадку застосовують не аналогію закону, а аналогію права, що у черговий раз свідчить про нерозривний зв'язок із принципом верховенства права. Прикладом такого правозастосування можна вважати положення п. 2 ст. 8 Цивільного кодексу України (ЦКУ), у якому встановлено, що в разі неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин, вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (у тому числі справедливості) що і є аналогією права⁹¹.

Питання забезпечення права на справедливий суд неодноразово порушувалося в міжнародних та національних судах. Так, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року встановлює, що «кожний громадянин має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом»⁹².

Поняття «справедливе судочинство» в сучасному розумінні має два аспекти:

1) матеріальна (змістовна) справедливість, яка полягає в тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки тих, хто звернувся до суду, або завдяки судовому рішенню має бути відновлена порушена справедливість). Одним із засобів, за допомогою якого право може стати змістовно справедливим, є гнучкість норм, що надає суддям можливості розвивати і пристосовувати право, застосовувати розсуд. Прикладами подібної

---

91 Крижановський А. Ф. Справедливість у праві: на перетині право-творчості і правозастосування. Юридичний вісник. Одеса : Гельветика, 2021 № 4. С. 7-15. (с. 10)

92 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Кон-венція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

гнучкості є повноваження судді призначити кримінальне покарання нижче нижчої межі, зменшити розмір неустойки, обирати покарання в межах альтернативної або відносно визначеної санкції тощо.

2) процесуальна (процедурна) справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур. Природна справедливість обумовлює існування гарантій процесуальних прав особи і насамперед право бути заслуханим у судовому засіданні, вимогу форуму (гласність і змагальність у судовому процесі), чесності та нейтральності судочинства, а також конституційних гарантій щодо судового захисту будь-якого порушеного права особи й гарантій права на судові оскарження дій адміністративних органів⁹³.

4. Принцип рівності, його зміст. Еволюція реалізації принципу рівності у праві. Проблеми реалізації принципу рівності у правотворчості (зарубіжний та вітчизняний досвід). Дискримінація як порушення принципу рівності: розуміння категорії.

Принцип рівності передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково та забороняє дискримінацію. В основі сучасного розуміння принципу рівності лежить ідея справедливої рівності можливостей, згідно з якою членам суспільства мають бути створені реальні можливості конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх⁹⁴.

Принцип рівності забезпечує однакові для всіх умови здійснення власної свободи. В праві він виражається у рівності правового становища всіх перед законом, наявності рівних загальносуспільних прав і обов'язків, рівному захисті перед судом незалежно від національної, статевої, релігійної належності, походження, місця проживання, посадового стану та інших обставин⁹⁵.

Уявлення про рівність змінювалось впродовж всієї історії існування людства, що в кінцевому результаті призвело до її трансформації в основоположну засаду правової держави та громадянського суспільства. В

93 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 63)

94 Білозьоров Є. В., Власенко В. П., Горова О. Б., Завальний А. М., Заяць Н. В. та ін. Теорія держави та права : навч. посіб. / ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 320 с.

95 Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Пет-ришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Пет-ришина. Харків: Право, 2009. 584 с. (с. 201).

античні часи вважалося, що люди нерівні і їх не можна зробити рівними. Рівність усіх перед законом не існувала не лише де-факто, її не було навіть в ідеальному вимірі. Показовою у цьому плані є думка Арістотеля про те, що чоловік і жінка, раб і вільна особа мають різну природу і не можуть бути рівними⁹⁶.

У Середні віки також ніхто не виходив із того, що всі люди рівні, а навпаки, із того, що вони різні своєю значущістю, принаймні у земному житті. Заперечення відмінностей між людьми набуває основоположного значення лише в Новий час. Одним із перших, хто висловив припущення, що всі люди є рівними за своїми фізичними і моральними якостями - і в дійсності не наділені будь-якими особливими характеристиками, як-от: сила, особлива мудрість чи божественна милість, - був Т. Гоббс. Він вважається першим політичним мислителем з античних часів, який заснував на цій вірі свою систему. Пізніше ідея того, що люди народжуються рівними, була сприйнята Дж. Локком і підхоплена Вольтером, Т. Пейном та ін. Природна рівність постає як ідея, яку необхідно знайти знову, поновити наперекір успадкованій і умовній соціальній нерівності. Цінність загальної рівності значною мірою була посилена завдяки ідеї автономії, сформульованій І. Кантом. Він виходив із того, що всі люди рівні у своїй здатності до автономії, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і що моральність вимагає рівної поваги до кожного, здатного на таку автономію⁹⁷.

В епоху буржуазних революцій загальну рівність розуміли насамперед як рівність можливостей, тобто як ідею, згідно з якою кожному індивіду повинні бути гарантовані однакові шанси досягти успіхів у житті. Поняття рівності можливостей уперше отримало своє теоретичне обґрунтування в Платоновій «Державі», система освіти в якій будується на тому, щоб дати однаково обдарованим і здібним дітям рівні шанси на здобуття нерівних позицій у суспільстві.

Починаючи принаймні із середини XVIII ст. став наростати рух за правову та політичну рівність усіх громадян, яка є найбільш сумісною з ідеєю формальної рівності можливостей. Ця вимога гучно звучить у Декларації незалежності США 1776 р. і Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

---

96 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна харак-теристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 75).

97 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна харак-теристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 76-77).

«Ми вважаємо за самоочевидні істини, - констатується в другому абзаці Декларації незалежності, - що всіх людей створено рівними ...»⁹⁸.

У другій половині ХХ ст. ідея формальної рівності набуває широкого світового визнання, знайшовши своє юридичне закріплення у ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». Паралельно з цим у ХХ столітті формується концепція рівності результатів. Рівність результатів – ідея, зміст якої полягає в тому, що суспільство і держава повинні гарантувати рівність людей завдяки перерозподілу соціальних благ чи запровадженню так званої позитивної дискримінації⁹⁹.

Під впливом альтернативної концепції (рівності результатів) сучасна концепція рівності, як правило, доповнює класичну ідею формальної рівності можливостей ідеєю створення реальних можливостей для членів суспільства конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх. Для забезпечення подібних реальних можливостей необхідно насамперед гарантувати справедливий розподіл соціальних благ між конкуруючими сторонами. Водночас слід розуміти, що справедливий розподіл соціальних благ зовсім не вимагає їх рівномірного розподілу; він радше вбачає забезпечення рівності можливостей у чомусь на зразок «вирівнювання ігрового поля», з тим щоб зробити конкуренцію за ресурси справедливою, а не тільки досягти їх більш рівномірного розподілу. Саме така природна в умовах соціальної держави діалектика формальної і фактичної (реальної) рівності дозволяє забезпечити «чесну рівність можливостей», яка і є провідною інтерпретацією ідеї рівності в сучасних обставинах¹⁰⁰.

Вимога сучасної концепції формальної рівності можливостей реалізується в праві за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів:

- 1) принципу рівності перед законом,
- 2) принципу рівності перед судом,
- 3) принципу рівності прав і свобод людини та громадянина,
- 4) принципу рівності обов'язків людини та громадянина.

Рівність прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Відповідно до положень ст. 23 Конституції України громадяни мають рівні конституційні

98 Там само (с. 78).

99 Там само (с. 79).

100 Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 81-82).

права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Водночас, як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 «... гарантована частиною першою статті 24 Конституції України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені. Але всі відмінності у привілеях чи обмеженнях щодо різних категорій індивідів, встановлені законом, не можуть бути пов'язані з ознаками, передбаченими частиною другою статті 24 Конституції України. Зазначений принцип визначає загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень і не є абсолютним ...» (абз. 2 пп.3.3 п.3 мотивувальної частини); «... гарантовані частиною першою статті 24 Конституції України рівність прав і свобод громадян та їх рівність перед законом, а також неприпустимість привілеїв чи обмежень за ознаками, визначеними частиною другою цієї статті, не перешкоджають встановлювати відмінності у правовому регулюванні праці щодо осіб, які належать до різних за родом і умовами діяльності категорій (абз. 5 пп.3.3 п.3 мотивувальної частини) ¹⁰¹.

Рівність перед законом і судом. Стаття 55 Конституції України закріплює рівність учасників судового процесу перед законом і судом. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного частиною першою статті 24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового

---

101 Рішення Конституційного Суду України 16 жовтня 2007 року у справі № 8-рп/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>

процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію процесуальних прав. Зміст розглядуваного принципу полягає в тому, що сторони у цивільній справі або особи, які вчинили кримінальне правопорушення, є рівними перед законом і несуть обов'язки або підлягають відповідальності, незалежно від різних ознак, які відрізняють одну людину від іншої. Тому ні раса, ні колір шкіри, ні будь-які інші ознаки не повинні впливати на те, як буде розглядатися справа і чи зможе ця людина мати доступ до правосуддя¹⁰².

Як зазначає Конституційний Суд України у рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 «... гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб...» (абз. п'ятий п.п. 2.2 п. 2 мотивувальної частини)¹⁰³.

Дискримінація як порушення принципу рівності: розуміння категорії. Поняття «дискримінація» походить від латинського «discriminatio» – «розрізнення», тобто навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян, засноване на характеристиках, що не є прийнятними. І. В. Янковець запропонувала періодизацію розвитку уявлень про дискримінацію як правового явища з позиції визначення нерівності як елементу суспільного та державного устрою у правових пам'ятках, міжнародних договорах та філософсько-правовій спадщині європейських народів, а саме: на I-му етапі (із появою перших держав) відбулась інституціоналізація дискримінації (нерівності) як способу збереження влади панівних соціальних груп над підпорядкованими; на II-му етапі (XIII–XVIII ст.) – відбулося формування елементів правового статусу, рівнозначного для всіх соціальних прошарків; на III-му етапі (XVIII ст. – сер. XX ст.) відбулася інституціоналізація рівності як основи правового статусу особи; на IV-му етапі (1948 р.) – із підписанням Загальної декларації прав людини – було створено правову основу національного захисту від дискримінації; на V-му етапі (від 1950 р. до 539

102 Цебенко С. Рівність громадян перед законом та судом у практиці Європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний жур-нал. 2021. № 9. С. 38–40. URL: http://lsej.org.ua/9_2021/9.pdf. (с. 39)

103 Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>

сьогодні) – із підписанням Європейської конвенції з прав людини – інституційний захист від дискримінації забезпечується на міжнародному рівні¹⁰⁴.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» закріплює, що «дискримінація – це ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними».

Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; 3) повагу до гідності кожної людини; 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб¹⁰⁵.

На міжнародному рівня поняття «дискримінація» було закріплено у Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960 року, Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять від 25.06.1958 року, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 року та у Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1978 року.

Види дискримінації. Дискримінація може здійснюватися у прямий та непрямий спосіб. *Пряма дискримінація* характеризується наявністю наміру дискримінувати людину чи групу людей, наприклад, коли бюро з працевлаштування відхиляє претендента/претендентку ромської національності, або компанія з нерухомості не надає квартир іммігрантам/іммігранткам. *Непряма дискримінація* має місце, коли нібито нейтральна умова, критерій, або практика де-факто ставить окрему особу чи представників/представниць певної меншини у не вигідне, порівняно з іншими,

104 Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні.: дис. ...д-ра філософії: «081» Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 300 с.

105 Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

становище. Приклади можуть бути різними: від мінімального зросту критерію на посаду пожежних (що виключає більшою мірою жінок, ніж чоловіків) до універмагів, що не приймають на роботу людей з покритою головою. Ці, на вигляд нейтральні, правила насправді можуть створити непропорційно великі перешкоди членам певних соціальних груп. Пряма і непрям дискримінація заборонена договорами з прав людини; непрям дискримінація часто є більш поширеною і її важче довести, ніж пряму дискримінацію¹⁰⁶.

Структурна дискримінація базується на способі організації нашого суспільства. Сама система ставить у не вигідне становище певні групи людей. Структурна дискримінація реалізується через норми, процедури, форми відносин і поведінки, які створюють перешкоди для досягнення реальної рівності або рівних можливостей. Структурна дискримінація часто виявляється у вигляді інституційної упередженості, механізмів, які постійно діють на користь однієї групи і дискримінують іншу або інші. Це такі випадки, коли дискримінація є результатом не переконань індивідуума про людину або групу людей, а дій інституційних структур, правових, організаційних та інших. Щоб побороти структурну дискримінацію, треба зробити її видимою, оскільки ми часто зростаємо з нею, як із чимось самоочевидним і безперечним. Існування структурної дискримінації перешкоджає державі обрати політику, яка розглядає не тільки правову базу, але й інші стимули з урахуванням моделей поведінки і роботи різних установ. Освіта з прав людини може бути одним із варіантів вирішення цієї проблеми¹⁰⁷.

5. Свобода як основоположний принцип права: розуміння поняття. Розвиток ідеї свободи у політико-правових ученнях та в історії права. Вимоги втілення ідеї свободи у праві.

Свобода як основоположний принцип права: розуміння поняття. Ціннісний зміст категорії свободи в праві останнім часом набуває глобального характеру. Це зумовлено проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових ціннісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба

---

106 Дискримінація та нетолерантність. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.

107 Дискримінація та нетолерантність. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.

у свободі. Остання ж, трансформуючись свободу у праві, здатна подолати «відчуження» людини у сфері права. Зокрема, усунути сприйняття індивідом правових цінностей як порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості. Як свого часу писав Г. Гегель, свобода є сутністю права, але свобода не будь-яка, а лише певним чином визначена й забезпечена¹⁰⁸.

Розглядаючи категорію «свобода» у межах *позитивістської концепції* у межах *позитивістської концепції* праворозуміння, необхідно зазначити, що теоретико-пізнавальний інтерес позитивізму повністю сконцентрований на діючому праві, а всі роздуми про сутність права, ідеї права, цінності права та інше, позитивісти відкидають як щось метафізичне, схоластичне та ілюзорне, те що немає правового сенсу і значення. Школа позитивного (етатичного, нормативістського) праворозуміння фактично ігнорує змістовну сторону права, його сутність та цінність, нівелюється зв'язок між правом та свободою, справедливістю. Відповідно, розуміння свободи в контексті даного виду правового розуміння передбачає нормативне обмеження, підкорення законом. І лише за таких умов особа вважається такою, що перебуває у свободі¹⁰⁹.

З позиції *природно-правової школи*, природне право формується завдяки розуму людини та його загальних принципів, у результаті чого право постає як природні, невід'ємні права людини на свободу, рівність та справедливість, забезпечення яких повинно бути метою будь-якого політичного союзу чи організації суспільства, насамперед держави. З точки зору природної теорії праворозуміння, позитивне право мусить забезпечувати реалізацію загальних раціональних правових принципів, наприклад, свободи людини, які складають природне право. Воно мусить бути не чимось іншим, як правом, що «писане розумом». Особливо це торкається норм публічного права, яке повинно бути виразником природних прав¹¹⁰.

Розвиток ідеї свободи у політико-правовий ученнях та в історії права. Проблема свободи в античній філософії ставилася в основному в обговоренні правочинності рабства. Основне значення виразу «бути вільним» в ті часи –

---

108 Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико–правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с. (с. 70)

109 Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико–правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с. (с. 81-82)

110 Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико–правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с. (с. 87)

«не бути рабом». Античне право визнавало свободу не універсальною цінністю, а привілеєм вільних громадян¹¹¹.

Найвідомішими філософами, що зробили значний внесок у розвиток поняття свободи, були Платон та Аристотель. Давньогрецькі ідеї вплинули на розвиток римської правової думки. Найвидатнішими представниками філософії епохи Середньовіччя були Августин Аврелій та Фома Аквінський. Августин уперше в історії філософії яскраво позначив проблему волі та її свободи, стверджуючи, що свобода – це властивість волі (розумної волі), а не розуму. Культ віри в ті часи виступав компенсацією браку культури мислення, але християнська філософія сприяла утвердженню єдиних моральних норм та ідеї загального братства, що дало плоди в лібералізмі Нового часу, а потім в утвердженні ідеї невід’ємних прав людини¹¹².

Епоха Відродження обґрунтувала інше бачення проблеми свободи. Свободу розуміли як безперешкодне розкриття здібностей особистості в усіх сферах суспільства. Найбільш відомим представником політичного вчення епохи Відродження був Нікколо Макіавеллі, який критикував католицизм за те, що він формує невільну людину. Гуманісти епохи Відродження відійшли від догматичного середньовічного типу філософствування і поставили в центр світогляду людину, закликали людину бути творцем самої себе і навколишнього світу, тобто бути вільною¹¹³.

Природно-правові концепції Нового часу тлумачили свободу як абсолютну цінність, як підставу права і пізнання, як основоположну передумову природних прав людини, що має невідчужуваний характер. Представниками цієї епохи були Дж. Локк, Т. Гоббс, Б. Спіноза та ін. Науковий підхід до проблеми свободи визначив появу перших вчень про свободу як пізнану необхідність. Свободу стали розуміти як еволюційний процес саморозвитку людини в історії, процес модифікації свободи¹¹⁴.

Представниками Просвітництва були Давід Юм, Ж.-Ж. Руссо та П.-А. Гольбах. Вони також дотримувалися філософської традиції, що ототожнює свободу і необхідність. Значне місце ідеї свободи відводиться у філософсько-правових поглядах Шарля Луї де Монтеск’є, який вважав, що свобода є

111 Герман К. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових до-слідженнях. Право та інновації. 2016. № 3 (11). С. 115–123. (с. 115)

112 Там само (с. 115)

113 Герман К. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових до-слідженнях. Право та інновації. 2016. № 3 (11). С. 115–123. (с. 115)

114 Там само (с. 115)

правом робити все, що дозволено законами. Найвидатнішими філософами німецької класичної філософії, які надалі розвивали ідею свободи епохи Просвітництва, стали І. Кант і Г. Гегель. І. Кант обмежив домагання розуму і стверджував, що у свободу можна і потрібно тільки вірити, а Г. Гегель абсолютизував сам розум і свободу розумів як сутність розуму¹¹⁵.

У ХІХ ст. набули особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканності її прав і свобод. Категорія «свобода» активно досліджувалася в економічних, політичних, психологічних та юридичних вченнях. Філософське, політичне і економічне вчення Карла Маркса і Фрідріха Енгельса – марксизм – мало практичний і революційний характер. Відповідно до нього свобода реалізується в цілому як звільнення людини від усіх видів експлуатації. На думку К. Маркса, царство свободи починається лише там, де припиняється робота, що диктується нуждою і зовнішньою доцільністю)¹¹⁶.

Розглядаючи взаємозв'язок свободи волі людини та відповідальності за вчинки, філософи ХІХ ст. також не мали єдиної точки зору, так, одні заперечували свободу волі людини (А. Шопенгауер), інші стверджували повну свободу волі людини і вважали її відповідальною за своє буття (С. К'єркегор)¹¹⁷.

Сучасне розуміння свободи в суспільних стосунках (так звана особиста (індивідуальна) свобода) зазвичай зводиться до поєднання двох типів (концепцій) свободи: (1) *негативної свободи*, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей, і (2) *позитивної свободи*, коли увага концентрується на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій. Поза всяким сумнівом, обидва типи свободи мають певний спільний ґрунт: вони передбачають можливість самореалізації особи, її самостійного мислення, дій за власним розсудом, допускають взяття людиною на себе персональної відповідальності за свій вибір. Тому стверджують, що люди потребують негативної свободи, щоб мати позитивну свободу, яка у свою чергу забезпечує негативну свободу. Саме в такому

---

115 Там само (с. 115)

116 Там само (с. 116)

117 Герман К. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових до-слідженнях. Право та інновації. 2016. № 3 (11). С. 115–123. (с. 116)

розумінні ідея свободи і знаходить своє втілення в сучасному західному праві¹¹⁸.

Вимоги втілення ідеї свободи у праві. Ідеї розуміння свободи набували свого динамічного розвитку на різних етапах свого становлення та відображалося у таких важливих правових документах, як Велика Хартія вольностей 1215 року, Литовські статuti (1529, 1566 та 1588 років), Петиція про права 1628 року, Декларація прав Вірджинії 1776 року (проголосила рівність людей у користуванні природними правами), Декларація незалежності США 1776 року (визначила перелік невідчужуваних прав та свобод людини), Декларація прав людини і громадянина 1789 року (була проголошена у Франції та визначила перелік природних, священних прав людини, серед них, особиста свобода, власність, безпека, опір гнобленню, необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість, сфери дії державної влади, свобода поглядів, думки, слова та преси та інше). Свобода має свій найяскравіший аспект прояву саме через особисті права людини, які посідають одне з перших місць за ступенем їх законодавчого закріплення та визначення в законодавстві. Особисті свободи спрямовані на забезпечення автономії індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного внутрішнього втручання. Окрім того, особисті свободи надають людині можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією від будь-якого незаконного втручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності (право на життя, на свободу і особисту недоторканність, тощо)¹¹⁹.

Принцип свободи забезпечується у процесі закріплення у Конституції України і законах та під час практичної реалізації так званих «негативних прав» - свобод особи:

- свободи й особистої недоторканності;
- свободи об'єднань, у тому числі й свободи профспілок, свободи мирних зібрань;
- свободи світогляду;
- свободи пересування;

¹¹⁸ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с. (с. 111-112)

¹¹⁹ Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с. (с. 119-120).

- свободи вільного вибору місця проживання.

Конституційний Суд України у Рішенні від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 зазначає, що «... право на свободу є невід’ємним та невідчужуваним конституційним правом людини і передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо...»¹²⁰.

Водночас, свобода кожної людини поширюється лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Прагнучи встановити ці межі, закон сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, оснований на свободі. Цю властивість свободи враховували ще розробники французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. У 4 ст. Декларації вказано: «Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування цими ж правами»¹²¹.

У європейській та національній судовій практиці вироблені такі вимоги до обмежень свобод людини:

- обмеження прав і свобод має ставити легітимну мету;
- бути зумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети,
- пропорційним та обґрунтованим;
- у разі обмеження права законодавець зобов’язаний запровадити та-

ке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію відповідного права, і не порушувати його сутнісний зміст¹²².

6. Розуміння гуманізму як основоположного принципу права. Еволюція уявлень про гуманізм у світовій думці. Ключові ідеї сучасного гуманізму. Втілення ідей гуманізму у праві.

120 Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.

121 Фігель Ю. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2016. № 9. С. 357–362. (с. 359).

122 Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text>

Хоча вперше термін «гуманізм» в значенні певного погляду на життя, особистої філософії з'явився у датського філософа Габріеля Сібберна (Gabriel Sibbern, 1824–1903) в роботі «Про гуманізм» (1858), його ідейні витoki сягають ще часів давніх Греції і Риму. Історики розрізняють античний гуманізм і гуманізм арабського відродження (XI–XII ст.ст.), візантійський гуманізм (XIV–XV ст.ст.) і гуманізм епохи європейського Відродження (XIV–XVI ст. ст.)¹²³.

Починаючи з XIX століття, термін «гуманізм» набув поширення у філософсько-правових концепціях та використовувався для характеристики морально-соціальних якостей людини та людства. З цього часу морально-ідеологічне та правове життя суспільства наповнене цим поняттям, яке ставало критерієм для позначення, розуміння та прийняття чи неприйняття найбільш важливих та складних подій, ситуацій¹²⁴.

XIX ст. характеризувалося значним розвитком позитивізму, великих відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права через етичні постулати та моральні норми. Тоді затверджувалася апіорність природного права, проте відкидалася його метафізична складова. Водночас економічна криза та розвиток тоталітаризму спричинили кризу традиційного гуманізму у праві XIX – поч. XX ст.¹²⁵.

Гуманістична ідея набуває особливе значення після Другої світової війни: саме необмежене насильство нацистської держави перекреслило усталену ідею людяності, призвело до практичного втілення проекту, в якому людяність вважалася зайвою, де людина була непотребом і виконувала сміховинно мізерну роль об'єкта для ліквідації, нікчемного *res extensa*, позбавленого душі та розуму; при цьому йшлося не про випадкові ексцеси тиранії, а про раціональний проект, який становив основу нацистської держави. Особливий наголос на гуманістичній ідеї підтверджується, зокрема, такими фактами, як розробка поняття «злочин проти людства (людяності)», створення Організації Об'єднаних Націй, прийняття Загальної декларації прав людини¹²⁶.

123 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с.215-216).

124 Гелеш А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 190 с. (с. 170).

125 Гелеш А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 190 с. (с. 170).

126 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с. 217)

На сучасному етапі гуманізм сприймається як атрибутивна характеристика права. Із середини ХХ ст. починають формуватись нові, не пов'язані безпосередньо з попередньою традицією, версії гуманізму, що зумовлено еволюцією найбільш економічно розвинених держав, здійсненням стратегії підвищення якості життя людини, гарантування її прав та свобод¹²⁷.

На думку С.П. Погребняка гуманізм – це світогляд, у центрі якого – ідея людини як найвищої цінності, ідеологія, що орієнтується насамперед на позитив людини при визнанні її негативу, який потребує контролю й обмежень¹²⁸. У найбільш узагальненому вигляді гуманізм – це філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності. При цьому, вищі гуманітарні засади, зумовлені сутністю суспільства та прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються передусім у цінностях природного права. Однак гуманізм поряд зі свободою, справедливістю і рівністю без всяких сумнівів є також однією з основних засад позитивного права. Це категорично необхідно враховувати під час створення, застосування і тлумачення юридичних актів¹²⁹.

Центральною категорією гуманізму є «людська гідність». Гідність людини (сам термін «гідність» походить від латинського dignus - цінний, відповідний) можна визначити як внутрішню оцінку людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів. Гідність людини як провідний гуманістичний концепт – без всяких перебільшень «архимедова точка опори» сучасного західного права і сучасної конституційної держави. Починаючи з середини ХХ століття, людська гідність розглядається як найвища і недоторкана цінність, що знаходиться на вершині конституційного порядку, а конституційне гарантування її недоторканності є «антропологічною передумовою» і відправним пунктом усіх дій держави¹³⁰.

Повага до свободи і гідності особи розглядається як базовий принцип права Ради Європи, як суть Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Про такий акцент також чітко заявлено в Загальній декларації прав людини 1948 р. Характерно, що Декларація

127 Гелеш А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 190 с. (с. 171).

128 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с.218)

129 Громовчук М. Принцип гуманізму, як передумова змісту соматичних прав людини. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 33–36. (с. 35).

130 Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с. (с.220)

починається словами: «Беручи до уваги, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру...». Аналогічний наголос містить проект Договору про запровадження Конституції для Європи. Так, відповідно до проекту серед цінностей, на яких засновано Європейський Союз, на першому місці знаходиться цінність шани до людської гідності (ст. 2 Частини I). Проект також підкреслює, що Союз робить людську особистість осердям своєї діяльності (преамбула Хартії засадничих прав Союзу). Принциповим є також той факт, що перша стаття Хартії засадничих прав Союзу присвячена саме людській гідності (ст. II-1 проголошує, що «людська гідність є непорушною. Її належить шанувати та захищати») ¹³¹.

Як фундаментальна засада гідність закріплюється у положеннях Конституції України. Відповідно до ст.3 Конституції «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Окрім цього, Конституція України послідовно закріплює на правовому рівні важливі гуманістичні постулати, зокрема: багатоманітність (ст. 15); право людини на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54); інші різноманітні свободи (ст. 27-35 та ін.); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); існування обов'язків перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23); обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68) ¹³².

Європейський суд з прав людини також неодноразово у своїй практиці наголошував на повазі до людської гідності. Зокрема, застосувавши еволюційне тлумачення положень Конвенції, Суд у справі «Тайрер проти Великобританії» вперше зазначив про захист людської гідності як головну ціль ст. 3 Конвенції та визнав тілесні покарання, що застосовуються як частина вироку, такими, що принижують гідність ¹³³.

ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО (СЕМІНАРСЬКОГО) ЗАНЯТТЯ

Письмова відповідь або підготовка презентації.

---

¹³¹ Там само (с.221).

¹³² Там само (с. 224-225).

¹³³ Рішення Європейський суд з прав людини 28.04.1978 in no. 5856/72). URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,402a2cae4.html>

1. Визначте місце правового принципу для дослідження в рамках Вашої теми. Який саме принцип /принципи Ви аналізуєте в своїй науковій роботі? Надайте його характеристику.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яка природа та система основоположних принципів права? Як співвідноситься «система права» та «система законодавства».

2. Визначте та охарактеризуйте основоположні принципи як елементи права.

3. Визначте вимоги втілення ідеї свободи у праві.

4. У чому полягають проблеми розуміння принципу справедливості?

5. Сутність втілення ідей гуманізму у праві

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА:

- Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> \

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р.: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

- Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 05.02.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

- Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 01.04.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

- Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білозьоров Є. В., Власенко В. П., Горова О. Б., Завальний А. М., Заяць Н. В. та ін. Теорія держави та права : навч. посіб. / ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 320 с.

2. Гелеш А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 190 с.

3. Герман К. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових дослідженнях. Право та інновації. 2016. № 3 (11). С. 115–123.

4. Головатий С. Верховенство закону versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2-3.

5. Громовчук М. Принцип гуманізму, як передумова змісту соматичних прав людини. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 33–36.

6. Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. Анатомія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. 2008. 678 с.
7. Дискримінація та нетолерантність. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.
8. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М.В. Цвіка. Харків : Право, 2015. 584 с.
9. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
10. Іванченко О. М. Легітимність права в контексті вимог суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 55. С. 12–16.
11. Івчук Ю. Співвідношення приватних і публічних інтересів у правовому регулюванні охорони праці : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2017. 412 с.
12. Івчук Ю. Застосування принципів охорони праці при дослідженні співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері охорони праці. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2020. № 1 (39). С. 20–36.
13. Крижановський А. Ф. Справедливість у праві: на перетині правотворчості і правозастосування. Юридичний вісник. Одеса : Гельветика, 2021 № 4. С. 7-15.
14. Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико–правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
15. Павлишин О.В. Васюта Ю.В Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. Філософські та методологічні проблеми права. 2020. № 2(20). С. 40-47.
16. Петросян К.Є., Котова Л.В. Реалізація права на соціальний захист внутрішньо переміщеними особами: в аспекті забезпечення принципу верховенства права. Актуальні проблеми права: теорія і практика. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля. 2021. №1 (41), с. 86-97.
17. Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с.
18. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с.
19. Рішення Європейський суд з прав людини 28.04.1978 in no. 5856/72). URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,402a2cae4.html>
20. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. у справі № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.
21. Рішення Конституційного Суду України 16 жовтня 2007 року у справі № 8-рп/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>.
22. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.
23. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року
24. № 3-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text>

25. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 2-пп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
26. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 216–220.
27. Теорія держави і права : підручник / О.В.Петришин, С.П.Погребняк, В.С.Смородинський та ін. ; за ред. О.В.Петришина. Х.:Право, 2015. 368с.
28. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с.
29. Фігель Ю. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2016. № 9. С. 357–362.
30. Цебенко С. Рівність громадян перед законом та судом у практиці Європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 9. С. 38–40. URL: http://lsej.org.ua/9_2021/9.pdf.
31. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 1998. 341 с.
32. Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні.: дис. ...д-ра філософії: «081» Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 300 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р.: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 05.02.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 01.04.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02 червня 2016 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23 лютого 2006 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/3477-15>
8. Про прокуратуру України: Закон України № 1697-VII від 14.10.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/1697-18#Text>
9. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18.03.2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/1618-15#Text>
10. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України № 1798-XII від 6 листопада 1991 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
11. Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-VIII від 13.07.2017 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
12. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України № 2747-IV від 6 липня 2005 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
13. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
14. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
15. Про нотаріат : Закон України № 3425-XII від 02.09.1993 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
16. Про державну службу Закон України № 889-VIII від 10.12.2015 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
17. Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації: постанова Кабінету Міністрів України № 1040 від 26.11.2008 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-%D0%BF#Text>

18. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України № 848-VIII від 26.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
19. Закон «Про вищу освіту» URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. Закон «Про освіту» URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
20. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf>;
21. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf>].

БАЗОВА:

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д та ін., за заг. ред. Панченко В. І. Прикладна етика. - Навчальний посібник. - К.: «Центр учбової літератури», 2012. - 392 с. Режим доступу: http://www.big-library.com.ua/book/45_Prikladna_etika.
2. Андрейцев В. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу / В. Андрейцев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.uira.edu.ua>.
3. Арсентьєва О.С., Шуліка А.О. Особливості формування правової культури особи / О.С. Арсентьєва, А.О. Шуліка // Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих науковців. – 20 травня 2021 р. Ч.1. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – С 117-122. URL:: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf>
4. Білозьоров Є. В., Власенко В. П., Горова О. Б., Завальний А. М., Заяць Н. В. та ін. Теорія держави та права : навч. посіб. / ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, 2017. 320 с.
5. Бруханський Р. Ф. Методологія наукових досліджень і викладання облікових дисциплін: конспект лекцій (для студентів спеціальності «Облік і оподаткування») / Р. Ф. Бруханський. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 114 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/retrieve/49550/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf>
6. Важинський С.Е., Щербак Т. І. В 12 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т. І. Щербак. – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – 260 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

8. Гелеш А. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 190 с.
9. Герман К. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових дослідженнях. *Право та інновації*. 2016. № 3 (11). С. 115–123.
10. Головатий С. Верховенство закону *verus* «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? *Вісник Академії правових наук України*. 2003. No 2-3.
11. Гоменюк З. П. Концепція правової держави Б. Кістяківського: Філософсько-правові виміри. Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.12. Львів, 2018. 19 с.
12. Громовчук М. Принцип гуманізму, як передумова змісту соматичних прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 33–36.
13. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Теорія держави і права*. 2018. №4. С. 188- 192. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/32.pdf>
14. Гусарев С. Д. Актуальні питання сучасного розвитку юридичної науки в Україні / С. Д. Гусарев, Г. Г. Потапов // *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. – 2008. – № 4. – С. 35-40.
15. Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. *Анатомія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права*. 2008. 678 с.
16. Дашковська О.Р. Системність законодавства як його конститутивна ознака. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-2(1). С. 34-37. 41 Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2022
17. Дискримінація та нетолерантність. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.
18. Дудченко В. В. Традиції та новації сучасної юридичної науки / В. В. Дудченко // *Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 жовтня 2016 р.)*. – Одеса, 2016. – С. 14-17.
19. Дідич Т.О. Сучасне правоутворення як основа розвитку прав людини / Т.О. Дідич // *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти: зб. тез доповідей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (11-12 грудня 2009 р.)*. – Суми, 2009. – С. 16-19.
20. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики. Т. 1. Прага: Наклад Українського університету у Празі, 1923. 400 с.
21. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади. Дис. ...д.ю.н., К. 2016 http://idpnan.org.ua/files/evgrafova-e.p.-obektivnist-prava-teoretiko-prikladni-zasadi_-_d_.pdf
22. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Заєць А. П. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
23. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН

України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

24. Іванченко О. М. Легітимність права в контексті вимог суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 55. С. 12–16.

25. Івчук Ю. Співвідношення приватних і публічних інтересів у правовому регулюванні охорони праці : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2017. 412 с.

26. Івчук Ю. Застосування принципів охорони праці при дослідженні співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері охорони праці. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2020. № 1 (39). С. 20–36.

27. Калюжний Р. А. Юриспруденція: від витоків до сучасності / Р. А. Калюжний, Л. О. Шапенко // Юридичний вісник. – 2016. – № 3(40). – С. 32-39.

28. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.

29. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10-21.

30. Котова Л.В., Розовський Б.Г., Шаповалова О.В., Арсентьєва О.С. Про стан та перспективи розвитку освітніх програм за спеціальністю 081 «Право» у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів, студентів, науковців, 19-20 трав. 2021р., ч. 1, Северодонецьк, 2021. С. 14-20 URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf>

31. Котова Л.В., Розовський Б.Г., Шаповалова О.В., Арсентьєва О.С. Про стан та перспективи розвитку освітніх програм за спеціальністю 081 «Право» у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів, студентів, науковців, 19-20 трав. 2021р., ч. 1, Северодонецьк, 2021. С. 14-20 URL: <http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%A7-1-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2021.pdf> (дата звернення: 05.08.2022)

32. Котова Л.В., Тютюнник В.К. Імплементация принципів права Європейського союзу в національне законодавство: категорія «ACQUIS COMMUNAUTAIRE». Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції науковців, юристів та аспірантів – 24-25 квітня 2019 р. – Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля 2019. - С. 136-139.

33. Кравчук М. В. Теорія держави права (опорні конспекти): навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Кравчук. – Вид. 3-є, переробл. й доповн. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 524 с. 2.

34. Крижановський А. Ф. Справедливість у праві: на перетині правотворчості і правозастосування. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2021 № 4. С. 7-15.
35. Лудченко А.А. Основы научных исследований / Лудченко А.А., ЛудченкоЯ.А., Примак Т.А.; К.: О-во «Знання», КОО, 2001. 113 с.
36. Лук'янова Г.Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці// *НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. № 4. 2011. С.33-43
37. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 20-26.
38. Машков А.Д. Теорія держави і права URL: http://pidruchniki.com/2015073165661/pravo/teoriya_derzhavi_i_prava
39. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи. URL: http://pidruchniki.com/19570411/pravo/spivvidnoshennya_teoriyi_derzhavi_prava_deyakimi_yuridichnimi_neyuridichnimi_sotsialno-gumanitarnimi_naukami
40. Методологія наукових досліджень у галузі: практикум [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студ. спеціальності 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології» / уклад.: Н.І. Бурау, В.С. Антонюк, Д.О. Півторак. – Електронні текстові дані (1 файл: 0,4 Мбайт). – КПП ім. Ігоря Сікорського, 2021. - 58 с.
41. Мультимедійний підручник з навчальної дисципліни «Юридична де-онтологія» / Гусарев С.Д., Мінченко О.В., Свиридюк Н.П. Старицька О.О. Колючий С.М., Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2015 URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/JD_book/authors/autor_kol.html
42. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни студентами спеціальності 081 «Право»// Укладач: Гладкий С.О., д.ю.н., професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». – Полтава-2016. - 260 с.
43. Найбільш розповсюджені методи пізнання державно-правової дійсності, їх загальна характеристика URL: <http://infopedia.su/8x7920.html>.
44. Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико–правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
45. Оборотов Ю. Н. Образы, понятие и аксиосфера государства / Ю. Н. Оборотов, В. В. Колесниченко // *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник* / [под ред. Ю. Н. Оборотова]. – Одеса: Фенікс, 2001. – С. 340–360.
46. Павлишин О.В., Васюта Ю.В Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. Філософські та методологічні проблеми права. 2020. № 2(20). С. 40-47.
47. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»». 2008. 336 с.
48. Петровська О.К. Корпоративні норми в регулюванні діяльності інститутів громадянського суспільства. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. Т. 30(69), № 6. С. 18-22.

49. Петросян К.Є., Котова Л.В. Реалізація права на соціальний захист внутрішньо переміщеними особами: в аспекті забезпечення принципу верховенства права. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля. 2021. №1 (41), с. 86-97.

50. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин. *Право України*. 2010. № 4. С. 133-142.

51. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин. *Право України*. 2010. №3. С. 24-36.13.

52. Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 433 с.

53. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. – 240 с.

54. Поняття і предмет філософії права URL: <http://allrefrs.ru/1-37978.html>

55. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 2016. – 420 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/25430/1/Microsoft%20Word%20-%20%D0%9F%D0%A2%D0%94%D0%9F%20%D0%92%D0%90%D0%A0%2021_%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%81_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9A%D0%90_____ .pdf

56. Проблеми належності, допустимості, доцільності та істинності методу юридичного дослідження URL: <http://allrefrs.ru/1-37982.html>.

57. Рішення Європейський суд з прав людини 28.04.1978 in no. 5856/72). URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,402a2cae4.html>

58. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. у справі № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.

59. Рішення Конституційного Суду України 16 жовтня 2007 року у справі № 8-рп/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>.

60. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.

61. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text>

62. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.

63. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія. К.:КНЕУ, 2021. 407 с.

64. Риндюк В. І., Гришко О. М. Система права та законодавство: до питання співвідношення понять *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* № 1. 2022 С. 36-41 http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/7.pdf

65. Система юридичних наук URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/017.php>.

66. Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // *Право України*. 2006. № 4. С. 21-28.

67. Серьогін С.В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування. Монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. 124 с.
68. Скакун О. Ф. Теория государства и права (академический курс) : [учебник] / Скакун О. Ф. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с.
69. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник, 4-те вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2021. 528 с.
70. Словник іншомовних слів URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D2%E5%E0%B3%FF>
71. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 3. С. 216–220.
72. Теорія держави і права URL: https://pidru4niki.com/15060913/pravo/ponyattya_etapi_protsestu_pravovoutvorenniya
73. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
74. Теорія держави і права : підручник / О.В.Петришин, С.П.Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В.Петришина. Х.:Право, 2015. 368с.
75. Теорія держави і права : Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
76. Тернавська В.М. Принципи сучасної правової політики України URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:20IAO1KkOYIJ:pd.onu.edu.ua/article/view/149511/150804&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
77. Татаренко Г.В. Референдріат для підготовки юристів в галузі адміністративного права та процесу: практика Німеччини//Інновації в забезпеченні якості викладання навчальних дисциплін адміністративно-правового блоку та здійснення галузевих фахових наукових досліджень у ЗВО в умовах воєнного стану: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації.- 2022.- С.158-161
78. Татаренко Г.В., Колесник В.Е. Методи викладання правових дисциплін в умовах реформування вищої юридичної освіти // Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих науковців. – 20 травня 2021 р. Ч.1. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – С. 20-25
79. Татаренко Г.В., Татаренко І.В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства //Актуальні проблеми права: теорія і практика, 2019. – С. 87-94
80. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друк. МАДРИД», 2012. 196 с.
81. Фігель Ю. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2016. № 9. С. 357–362.
82. Філософія права: навч. посібник / [О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.]; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

83. Хомюк Н.С. Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 217 с.
84. Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. Порівняльно-аналітичне право. 2014. №4. С. 36–38.
85. Цебенко С. Рівність громадян перед законом та судом у практиці Європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 9. С. 38–40. URL: http://lsej.org.ua/9_2021/9.pdf.
86. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень/ Цехмістрова Г.С. К.: Слово, 2003. 240с.
87. Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті професора Ю. М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народження доктора юридичних наук, професора Ю. М. Оборотова) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 вересня 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія» ; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. – Одеса : Фенікс, 2021. 320 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16010/NU_OUA_Konf_Oborotov_Print%283%29%2B.pdf?sequence=1&isAllowed=y
88. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 1998. 341 с.
89. Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні.: дис. ... д-ра філософії: «081» Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 300 с.

Інформаційні ресурси

1. Офіційний портал Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Наукова бібліотека СНУ ім. В. Даля: <https://library.snu.edu.ua/>
3. Офіційний сайт наукового збірника «Актуальні проблеми права: теорія і практика»: <http://app.snu.edu.ua/index.php/actual-law/about>.
4. Електронна бібліотека: <http://www.info-library.com.ua/>.
5. Бібліотека Інституту Поглиблених Правничих Студій. Велика Британія <http://www.ials.sas.ac.uk/library/library.htm>.
6. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка www.library.univ.kiev.ua.
7. Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» <http://www.ukma.kiev.ua/ukmalib>.
8. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського <http://www.nbuv.gov.ua/>.
9. Національна бібліотека Франції <http://www.bnf.fr/>.
10. Національна Парламентська бібліотека України <http://www.nplu.kiev.ua/>.
11. Німецькі бібліотеки <http://www.ddb.de/>.
12. Сайт «Бібліотека юриста» <http://www.lawbook.by.ru/>.
13. Українська правнича фундація <http://www.ulf.com.ua/>.
14. Центр європейського і порівняльного права <http://www.ecle.gov.ua/>.
15. Центр розвитку українського законодавства

<http://www.ulde.kiev.ua/news.php>.

16. Офіційний сайт Social Science Research Network. URL: <https://www.ssrn.com/index.cfm/en/>

17. Офіційний сайт Суду ЄС. URL: https://europa.eu/european-union/abouteu/institutions-bodies/court-justice_en

18. Офіційний сайт Європейського Суду з прав людини. URL: <https://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>

19. Система дистанційного навчання СНУ ім. В. Даля: <https://snu.edu.ua/>

20. Офіційний веб-портал «Судова влада» <https://court.gov.ua/>

21. Юридичний факультет СНУ ім. В. Даля [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravo-snu.com.ua/>

22. Юридична клініка «PRO BONO» при юридичному факультеті СНУ ім. В. Даля [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravo-snu.com.ua/clinic/>

23. European Court of Human Rights [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://echr.coe.int/>

КОНСПЕКТ
лекцій з дисципліни
**«СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ ТЕОРІЇ ТА
ПРАКТИКИ ПРАВА»** частина 1
для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
(доктор філософії / Doctor Philosophy (PhD))
спеціальності 081 «ПРАВО»

Олена АРСЕНТЬЄВА
Борис РОЗОВСЬКИЙ
Юлія ІВЧУК
Любов Котова